५ – अदादिगणे अजन्तधातवः

अदादिगणे ७२ धातवः सन्ति | यथा सर्वेषु गणेषु, कर्त्रर्थके सार्वधातुकप्रत्यये परे, **कर्तरि शप्** (३.१.६८) इत्यनेन शप् विहितः अस्ति | तदा **अदिप्रभृतिभ्यः शपः** (२.४.७२) इत्यनेन शपः लुक् (लोपः) भवति | स्थितस्य शप्–प्रत्ययस्य लुक्, अतः व्यावहारिकत्वेन अदादिगणे कोऽपि विकरणप्रत्ययः नास्ति |

अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२.४.७२) = अदादिगणे स्थितेभ्यः धातुभ्यः विहितस्य शप्–प्रत्ययस्य लुक् (लोपः) भवति | अदिः प्रभृतिः (आदिः) येषां ते अदिप्रभृतयः बहुव्रीहिः, तेभ्यः अदिप्रभृतिभ्यः | अदिप्रभृतिभ्यः पञ्चम्यन्तं, शपः षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः** (२.४.५८) इत्यस्मात् **लुक्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अदिप्रभृतिभ्यः शपः लुक्** |

१. अत्र प्रश्नः उदेति यत् लोप–लुक् इत्यनयोः भेदः कः ? द्वाभ्यां प्रत्ययस्य अपगमनम् | लोपः इत्युक्ते प्रत्ययः गतः, परन्तु अनुपस्थितौ अपि कार्यं कर्तुम् अर्हति | एतदर्थं सूत्रम् अस्ति **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** (१.१.६२); अनेन प्रत्ययस्य लोपे सत्यपि लुप्तप्रत्ययस्य लक्षणम् अस्त्येव | "लक्षणम् अस्ति" इत्युक्ते लुप्त–प्रत्ययः यद्यपि न दृश्यते, परन्तु तस्य प्रभावम् अनुसृत्य यत् किमपि कार्यं प्रसक्तम् अस्ति, तत् कार्यं भवति |

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (१.१.६२) = प्रत्यये लुप्ते सति, प्रत्ययं मत्वा तस्य द्वारा विहितं कार्यं स्यात् | प्रत्ययस्य लोपः प्रत्ययलोपः षष्ठीतत्पुरुषः, तस्मिन् प्रत्ययलोपे | प्रत्ययस्य लक्षणं निमित्तं यस्य तत् प्रत्ययलक्षणम्, बहुव्रीहिः | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** |

तर्हि प्रत्यये लुप्ते तदाश्रितं कार्यं भवति | लुक् न तथा; प्रत्ययस्य लुक् भवति चेत् न केवलं प्रत्ययः गच्छति, अपि तु तदाश्रितं कार्यमपि न स्यात् | तद्विधायकं सूत्रम् अस्ति **न लुमताऽङ्गस्य** (१.१.६३) |

न लुमताऽङ्गस्य (१.१.६३) = यस्मिन् शब्दे 'लु' अस्ति, तेन शब्देन प्रत्ययादर्शनं विहितं चेत्, सः प्रत्ययः अङ्गकार्यस्य निमित्तं न स्यात् | लुः अस्य अस्ति इति लुमान्, तेन लुमता | न अव्ययपदं, लुमता तृतीयान्तम्, अङ्गस्य षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** (१.१.६२) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **लुमता प्रत्ययलोपे अङ्गस्य प्रत्ययलक्षणं न** |

अस्मिन् सूत्रे लुमता, लुमत् इति प्रातिपदिकस्य तृतीयाविभक्त्यन्तं रूपम् | इदं मतुप्–प्रत्ययान्तं; प्रथमाविभक्तौ लुमान् | मतुप्–प्रत्ययस्य अर्थः अस्य अस्मिन् वा; यथा बुद्धिमान् इत्युक्ते बुद्धिः अस्य अस्मिन् वा, सः बुद्धिमान् | तर्हि 'लु' अस्य अस्मिन् वा, सः लुमान् | व्याकरणे त्रयः लुमन्तः सन्ति— लुक्, श्लु, लुप् चेति | इदं सूत्रं वक्ति यत् येन अदर्शनं भवति, सः लुमान् अस्ति चेत्, तर्हि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं न भवति | अनुवृत्ति–सहितसूत्रं तथैव— **(यदा) लुमता प्रत्ययलोपे (तदा) अङ्गस्य प्रत्ययलक्षणं न** | अतः **न लुमताऽङ्गस्य** (१.१.६३) इति सूत्रं **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** (१.१.६२) इत्यस्य बाधकसूत्रम् | तर्हि अत्र सारांशः एवं यत् लुक् इत्यनेन कस्यचित् प्रत्ययस्य अदर्शनं भवति चेत्, यस्मात् अङ्गात् सः प्रत्ययः लुप्तः जातः, तस्मिन् अङ्गे सः लुप्तप्रत्ययः तदानीम् अङ्गकार्यस्य निमित्तं न भवितुम् अर्हति |

आहत्य लोपप्रकरणे चत्वारि सूत्राणि | क्रमेण—

अदर्शनं लोपः (१.१.६०) = लोप–संज्ञया अदर्शनं विहितम् |
प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः (१.१.६१) = लुक्, श्लु, लुप् इत्याभिः तिसृभिः संज्ञाभिः अदर्शनं विहितम् |
प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (१.१.६२) = प्रत्यये लुप्ते तदाश्रितं कार्यं स्यात् |
न लुमताऽङ्गस्य (१.१.६३) = लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् |

अदादिगणे विकरणप्रत्ययः शप् आसीत्, अनन्तरं तस्य लुक् अभवत् | लुमता शपः अदर्शनं जातम्, अतः धात्वङ्गे शप्–निमित्तकम् अङ्गकार्यं नार्हम् |

अधुना नूतनबिन्दुः—यद्यपि शपः लुक् जातम् अतः शप्–निमित्तकम् अङ्गकार्यं निषिद्धं, परन्तु कुत्रचित् लुक्–निमित्तं विशिष्टकार्यं सञ्जायते | यत्र लुकः सङ्केतः सूत्रेषु भवति तत्र एतादृशं कार्यम् "अदादिगणे" भवति इति बोध्यम् | यथा— **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** (७.३.८९) इति सूत्रं द्रक्ष्यामः | लुकः विषये, हलादि पिति उदन्ताङ्गस्य वृद्धिः (पित् परे अस्ति अतः गुणः भवति स्म, परन्तु गुणं प्रबाध्य वृद्धिः) | अस्मिन् सूत्रे

'लुक्' अस्ति, अतः अदादिगणे तस्य प्रसक्तिः | यथा, यु + ति → य् + औ + ति → यौति | अन्यत्र—यत्र शपः लोपः जातः किन्तु लुक् इत्यनेन न—तत्र अस्य सूत्रस्य प्रसक्तिः न भवति | तर्हि सारांशः अत्र यत् अदादिगणे कोऽपि विकरणप्रत्ययः न दृश्यते, परन्तु विकरणप्रत्ययस्य यया रीत्या अदर्शनं कृतं, तया विशिष्टकार्यम् अपि भवति—यथा अत्र वृद्धिः |

२. अदादिगणे विकरणप्रत्ययः न दृश्यते अतः धातोः साक्षात् परे तिङ्प्रत्ययाः विहिताः भवन्ति | यथा पा + ति → पाति | प्रथमवारम् अस्माभिः एतादृशी गतिः अवलोकिता | एतावता धातुः कुत्रापि तिङ्प्रत्ययेन न प्रभावितः | भ्वादिगणे, दिवादिगणे, तुदादिगणे, स्वादिगणे, तनादिगणे, क्र्यादिगणे च धात्वङ्गे अङ्गकार्यस्य निमित्तं विकरणप्रत्ययः एव | परन्तु अदादौ न तथा | यथा इण्–धातुः, इ + ति → एति; इ + तः → इतः | सारांशः एवं यत् अदादौ धातोः अङ्गकार्यं साक्षात् तिङ्प्रत्ययेन | तिङ्प्रत्ययाः परिवर्तन्ते, अतः अङ्गकार्यमपि परिवर्तते |

३. वयं जानीमः यत् दश धातुगणाः विभक्ताः तिङ्प्रत्यय–निमित्तकस्य अङ्गस्य अन्तिमवर्णस्य अनुसारम् | येषु धातुगणेषु अङ्गम् अदन्तं भवति, ते धातुगणाः प्रथमगणसमूहे वर्तन्ते | येषु धातुगणेषु अङ्गम् अनदन्तं भवति, ते धातुगणाः द्वितीयगणसमूहे वर्तन्ते | तर्हि अत्र प्रश्नः उदेति यत् अदादिगणः कस्मिन् गणसमूहे अस्ति अपि च किमर्थम् ? सामान्यतया धातुगणेषु विकरणप्रत्ययाः सन्ति; तत्र विकरणप्रत्ययस्य अन्तिमवर्णः एव अङ्गस्य अन्तिमवर्णः | यथा भ्वादौ शप् इति विकरणप्रत्ययः; भू–धातोः भव इत्यङ्गम्; अङ्गस्य अन्तिमवर्णः ह्रस्व–अकारः (शपः एव अन्तिमवर्णः) | अतः अङ्गम् अदन्तम् | स्वादौ श्नु इति विकरणप्रत्ययः; चि–धातोः चिनु इत्यङ्गम्; अङ्गस्य अन्तिमवर्णः उकारः (श्नोः एव अन्तिमवर्णः) | अतः अङ्गम् अनदन्तम् | अधुना अदादौ कथं भवति ? विकरणप्रत्ययस्तु नास्त्येव; तर्हि केन आधारेण अङ्गं ज्ञायते ? अङ्गम् अदन्तं वा अनदन्तं वा इत्यत्र कथं निर्णीयते ? उत्तरं तु अस्माभिः प्रायः बुद्धमेव | अदादौ धातुरेव अङ्गम् अतः धातोः यः अन्तिमवर्णः, स एव अङ्गस्यापि | अदादौ अस्–धातुः सकारान्तः (अतः अङ्गमपि सकारान्तं), पा–धातुः आकारान्तः (अतः अङ्गमपि आकारान्तं), यु–धातुः उकारान्तः (अतः अङ्गमपि उकारान्तम्) | अदादौ यथा धातुः तथा अङ्गम् | अपि च अदादौ अकारान्तधातवः न सन्त्येव, अतः सर्वाणि अङ्गानि अनदन्तानि | अत एव अदादिगणः द्वितीयगणसमूहे वर्तते |

४. तिङन्तपदानां सिद्ध्यर्थम् अदादिगणः वर्गद्वये विभक्तः—अजन्तधातवः हलन्तधातवः च | अधुना अजन्तधातूनां तिङन्तरूपाणि साधयाम | अदादिगणे हलन्तधातूनां कृते प्रथमतया हल्–सन्धिः पठनीयः | साधारणभाषाज्ञानार्थं यः हल्–सन्धिः, सः तु न; पदस्य व्युत्पत्त्यर्थं हल्–सन्धिः | अस्माकं पाठे अपरेषु गणेषु हलन्तधातवः आसन्, परन्तु एतावता धातु–तिङ्प्रत्यययोः मध्ये विकरणप्रत्ययः भवति स्म, अपि च विकरणप्रत्ययाः सर्वे अजन्ताः सन्ति अतः अङ्ग–तिङ्प्रत्यययोः संयोजने हल्–हल् इत्यनयोः मेलनं न जातम् | हल्–सन्धेः च अवसरः न जातः | दिवादिगणे (य), स्वादिगणे (नु), क्र्यादिगणे (ना) च विकरणप्रत्ययः स्वयं हलादिः अतः हलन्तधातु–हलादिविकरणयोः संयोजनं तु भवति, परन्तु तत्र केवलं मेलनं भवति | इत्युक्ते तत्र हल्–हल् इत्यनयोः संयोजने विकारः न भवति अतः केवलं मेलनं न तु सन्धिः |

अदादिगणे यथा वच्–धातुः अस्ति, तत्र साक्षात् परे ति आयाति वच् + ति → वक्ति | अत्र चकारः ककारः जातः, विषयः च हल्–सन्धिः इति | जुहोत्यादिगणे रुधादिगणे चापि तादृशः हल्–सन्धेः विषयः आयाति, अतः प्रथमम् अदादिगणस्य अजन्तधातवः अस्माभिः करिष्यन्ते, तदा जुहोत्यादिगणस्य अजन्तधातवः | परं हल्–सन्धिः इति विषयः परिशीलनीयः | अनन्तरम् अदादिगणस्य, जुहोत्यादिगणस्य, रुधादिगणस्य च हलन्तधातवः अवलोकनीयाः | (रुधादिगणे अजन्तधातवः न सन्त्येव |)

पूर्वमेव अस्माभिः ज्ञातं यत् सार्वधातुकलकारेषु क्रियापदस्य निर्माणार्थं त्रीणि सोपानानि सन्ति—
१. विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यम्, तदा धातु–विकरणप्रत्यययोः मेलनम्
२. तिङ्प्रत्यय–सिद्धिः
३. तिङ्प्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं, तदा अङ्ग–तिङ्प्रत्यययोः मेलनम्

१. <u>विकरणप्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यम्, तदा धातु–विकरणप्रत्यययोः मेलनम्</u>

कुत्रापि किमपि कार्यं नास्ति यतः शप्–विकरणप्रत्ययस्य लुक् भवति अतः शप् न दृश्यते न वा अङ्गकार्यस्य निमित्तं भवति |

२. <u>तिङ्प्रत्यय–सिद्धिः</u>

अदादिगणे अङ्गम् अनदन्तम्, अतः अनदन्ताङ्गानां कृते सिद्ध–तिङ्प्रत्ययाः भवन्ति | धातुद्वयस्य (दरिद्रा, जागृ) कृते विशेषकार्यं वर्तते | अस्मिन् पाठे यत्र तयोः विवरणम् अस्ति, तत्रैव इदं कार्यं प्रदर्शयिष्यते | तौ द्वौ विहाय यत्र अङ्गम् अनदन्तं, तत्र यथा सर्वेषां धातूनां कृते

सिद्ध–तिङ्संज्ञकप्रत्यया: तथा अत्रापि | अतः अदादिगणे सिद्ध–तिङ्प्रत्ययाः एते एव—

परस्मैपदम्		आत्मनेपदम्
	लट्-लकारः	
ति, तः, अन्ति		ते आते अते
सि, थः, थ		से आथे ध्वे
मि, वः, मः		ए वहे महे
	लोट्-लकारः	
तु, तात् ताम् अन्तु		ताम् आताम् अताम्
हि, तात्, तम् त		स्व आथाम् ध्वम्
आनि आव आम		**ऐ आवहै आमहै**
	लङ्-लकारः	
त् ताम् अन्		त आताम् अत
स् तम् त		थाः आथाम् ध्वम्
अम् व म		इ वहि महि
	विधिलिङ्-लकारः	
यात् याताम् युः		ईत ईयाताम् ईरन्
याः यातम् यात		ईथाः ईयाथाम् ईध्वम्
याम् याव याम		ईय ईवहि ईमहि

३. तिङ्प्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं, तदा अङ्ग–तिङ्प्रत्यययोः मेलनम्

अत्र कार्यं वर्तते, यत्र प्राप्तिः अस्ति | अष्टप्रकारकाः अजन्तधातवः सन्ति (अदादिगणे षट्, यतः अकारान्तधातवः, ऋकारान्तधातवः च न सन्ति) |

1. आकारान्तधातवः (15 = या, वा, भा, ष्णा, श्रा, द्रा, प्सा, पा, रा, ला, दा, ख्या, प्रा, मा, दरिद्रा)

A. सामान्य–आकारान्तधातवः (14 = या, वा, भा, ष्णा, श्रा, द्रा, प्सा, पा, रा, ला, दा, ख्या, प्रा, मा)

लङः शाकटायनस्यैव (३.४.१११) = आकारान्तात् धातोः लङि झेः जुस् आदेशः भवति शाकटायनस्य मतेन | शाकटायनः कश्चन वैयाकरणः आसीत्, पाणिनेः पूर्वम् | अनेन परस्मैपदे लङि प्रथमपुरुषबहुवचने विकल्पेन अन्, उः, इत्येतयौ तिङ्–प्रत्ययौ भवतः | लङः षष्ठ्यन्तं, शाकटायनस्य षष्ठ्यन्तम्, एव अव्ययपदं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **आतः** (३.४.११०) इति सूत्रस्य अनुवृत्तिः, **झेर्जुस्** (३.४.१०८) इत्यस्मात् **झेः**, **जुस्** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **धातोः** (३.१.९१) इत्यस्य अधिकारः, पञ्चम्यन्तम् एकपदमिदं सूत्रम्; अत्र "**आतः धातोः**" अस्मिन् सूत्रे आयाति | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **शाकटायनस्य एव (मते) लङः आतः धातोः झेः जुस्** |

उस्यपदान्तात् (६.१.९६) = अपदान्तात् अकारात् उसि प्रत्यये परे पूर्वपरयोः पररूपम् एकादेशः भवति; आद्गुणस्य अपवादः | अवा + उः → अव् + उः → अवुः | न पदान्तम् अपदान्तं, तस्मात् अपदान्तात् | उसि सप्तम्यन्तम्, अपदान्तात् पञ्चम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **आद्गुणः** (६.१.८७) इत्यस्मात् **आत्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **इको यणचि** (६.१.७७) इत्यस्मात् **अचि** इत्यस्य अनुवृत्तिः; अनुवर्तते अत्र यतोहि परेषु सूत्रेष्वपि तस्य आवश्यकता | **एङि पररूपम्** (६.१.९४) इत्यस्मात् **पररूपम्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **एकः पूर्वपरयोः** (६.१.८४), **संहितायाम्** (६.१.७१) इत्यनयोः अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अपदान्तात् आत् अचि उसि एकः पूर्वपरयोः पररूपम् संहितायाम्** |

अन्यत्र सन्धिः एव भवति |

यथा वा धातुः—
वा + अन्ति **अकः सवर्णे दीर्घः** → वान्ति | अवा + अन् → अवान् |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप-चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

या, वा, भा, ष्णा, श्रा, द्रा, प्सा, पा, रा ला, दा, ख्या, प्रा, मा एतेषां धातूनां सार्वधातुलकारेषु तिङन्तरूपाणि अपि तथैव भवन्ति |

B. आत्मनेपदे गा धातुः भ्वादिगणे, परन्तु रूपाणि अदादिगणीयानि सन्ति |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

C. दरिद्रा धातुः

जक्षित्यादयः षट् (६.१.६) = जक्षित्यादीनां धातूनाम् अभ्यस्त-संज्ञा भवति | अदादिगणे एकः अन्तर्गणः वर्तते यस्मिन् सप्त धातवः सन्ति — जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधीङ्, वेवीङ् च | इति-शब्देन जक्ष्-धातोः परामर्शः | इति आदिः येषां ते इत्यादयः बहुव्रीहिः | जक्ष् प्रथमान्तम्, इत्यादयः प्रथमान्तं, षट् प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **उभे अभ्यस्तम्** (६.१.५) इत्यस्मात् **अभ्यस्तम्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **जक्षित्यादयः षट् अभ्यस्तम्** |

उभे अभ्यस्तम् (६.१.५) इति सूत्रेण यदा धातोः द्वित्वं भवति, तदा मिलित्वा द्वयोः भागयोः नाम 'अभ्यस्तं' भवति | **जक्षित्यादयः षट्** (६.१.६) इत्यनेन जक्षित्यादीनां धातूनाम् अद्वित्वे सत्यपि अभ्यस्त-संज्ञा भवति |

एषां सप्तानां धातूनां तिङन्तसिद्ध्यर्थं चत्वारि कार्याणि—

१) **अदभ्यस्तात्** (७.१.४) = अभ्यस्तसंज्ञक-धातूत्तरस्य प्रत्ययस्य आदिमावयवस्य झकारस्य स्थाने अत्-आदेशो भवति | अत् प्रथमान्तम्, अभ्यस्तात् पञ्चम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झोऽन्तः** (७.१.३) इत्यस्मात् **झः** (षष्ठ्यन्तम्) इत्यस्य अनुवृत्तिः | **आयनेयीनीयियः फढखछगां प्रत्ययादीनाम्** (७.१.२) इत्यस्मात्, वचनपरिणामं कृत्वा **प्रत्ययादेः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम् — **अभ्यस्तात् अङ्गात् प्रत्ययादेः झः अत्** |

धेयं यत् अत्-आदेशस्य तकारः **हलन्त्यम्** (१.३.३) इति सूत्रेण इत्-संज्ञकः न, यतोहि अत् तु विभक्तिसंज्ञक-झि-प्रत्ययस्य अवयवस्य आदेशः अतः **न विभक्तौ तुस्माः** (१.३.४) इत्यनेन **हलन्त्यम्** (१.३.३) बाधितम् |

अदभ्यस्तात् (७.१.४) इति सूत्रेण लटि लोटि च प्रथमपुरुषस्य बहुवचने झ्-स्थाने अत् आदेशः, अतः लटि झि → अति न तु अन्ति; लोटि झि → अतु न तु अन्तु |

२) **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च** (३.४.१०९) = ङित्–लकारस्य अवस्थायां, सिच्–प्रत्ययात्, अभ्यस्तसंज्ञकात् धातोः, विद्–धातोः च, परस्य झि–प्रत्ययस्य स्थाने जुस्–आदेशो भवति | सिच् च अभ्यस्तश्च विदिश्च तेषामितरेतरद्वन्द्वः सिजभ्यस्तविदयः, तेभ्यः सिजभ्यस्तविदिभ्यः | सिजभ्यस्तविदिभ्यः पञ्चम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **नित्यं ङितः** (३.४.९९) इत्यस्मात् **ङितः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झेर्जुस्** (३.४.१०८) इत्यस्मात् **झेः जुस्** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **लस्य** (३.४.७७) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्—
सिजभ्यस्तविदिभ्यः च ङितः लस्य झेः जुस् |

अनेन लङि अभ्यस्तसंज्ञकधातोः परस्य झि–स्थाने जुस्–आदेशः | जुस् इत्यस्य अनुबन्धलोपे, रुत्वविसर्गौ, उः इति भवति | तर्हि आहत्य अभ्यस्तसंज्ञकः धातुः अस्ति चेत्, लङि अन्–स्थाने उः इति प्रत्ययः भवति |

३) **इद् दरिद्रस्य** (६.४.११४) = दरिद्रा–धातोः आकारस्य स्थाने इ–आदेशो भवति, हलादौ किति ङिति सार्वधातुकप्रत्यये परे | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन दरिद्रा–धातोः अन्तिमवर्णस्य आकारस्य स्थाने इकारः | इत् प्रथमान्तं, दरिद्रस्य षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि** (६.४.९८) इत्यस्मात् **क्ङिति** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **ई हल्यघोः** (६.४.११३) इत्यस्मात् **हलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अत उत्सार्वधातुके** (६.४.११०) इत्यस्मात् **सार्वधातुके** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **दरिद्रस्य अङ्गस्य इत् हलि क्ङिति सार्वधातुके** |

यथा दरिद्रा + तः → दरिद्रि + तः → दरिद्रितः | दरिद्रा + वः → दरिद्रि + वः → दरिद्रिवः |

४) **श्नाभ्यस्तयोरातः** (६.४.११२) = श्ना–प्रत्ययस्य अभ्यस्तसंज्ञकधातोः च आकारस्य लोपः भवति, किति ङिति सार्वधातुकप्रत्यये परे | श्नाश्च अभ्यस्तश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वः श्नाभ्यस्तौ, तयोः श्नाभ्यस्तयोः | श्नाभ्यस्तयोः षष्ठ्यन्तम्, आतः षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **श्नसोरल्लोपः** (६.४.१११) इत्यस्मात् **लोपः**, इत्यस्य अनुवृत्तिः | **गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि** (६.४.९८) इत्यस्मात् **क्ङिति** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अत उत्सार्वधातुके** (६.४.११०) इत्यस्मात् **सार्वधातुके** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अङ्गस्य श्नाभ्यस्तयोः आतः लोपः क्ङिति सार्वधातुके** |

श्नाभ्यस्तयोरातः (६.४.११२) इति सूत्रेण न केवलम् अजाद्यपिति अपि तु हलाद्यपिति अपि कार्यं विहितं, किन्तु हलाद्यपित्सु परेषु **ई हल्यघोः** (६.४.११३) इत्यनेन आकारस्य लोपकार्यं प्रबाध्य आकारस्य स्थाने ई–कारादेशः विधीयते | तदा हलाद्यपित्सु **ई हल्यघोः** इत्यस्य बाधकं सूत्रम् **इद् दरिद्रस्य** (६.४.११४), येन आ–स्थाने इकारादिष्टः | आहत्य **श्नाभ्यस्तयोरातः** (६.४.११२) इत्यनेन आकारस्य लोपः केवलम् अजाद्यपित्सु भवति | अजाद्यपित्सु कार्यं भवति यथा दरिद्रा + अति → दरिद्र् + अति → दरिद्रति | दरिद्रा + अतु → दरिद्र् + अतु → दरिद्रतु |

अवशिष्ट–स्थलेषु दरिद्रा–धातोः तिङन्तरूपाणि वा–धातुवत् भवन्ति |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

2. <u>इकारान्तधातवः ईकारान्तधातवः च</u> (7 धातवः— इण्, इक्, इङ्, वी, शीङ्, दीधीङ्, वेवीङ्)

A. इण् गतौ इति धातुः

१) हलादि पित्सु = गुणः | इ + ति → एति
२) अजादि पित्सु = गुणः, अयादेशः | इ + आनि → ए + आनि → अय् + आनि → अयानि

३) हलाद्यपित्सु = **क्क्ङिति च**, गुणनिषेधः | इ + तः → इतः
४) अजाद्यपित्सु = **क्क्ङिति च**, गुणनिषेधः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्य प्रसक्तिः अस्ति; अनेन इयङ्-आदेशः भवति स्म | परन्तु इदं सूत्रं प्रबाध्य **इणो यण्** इत्यनेन यण्-आदेशः | इ + अन्ति → यन्ति

अजादिषु पित्सु **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यस्य प्रसक्तिः, तत् प्रबाध्य **इणो यण्** (६.४.८१), पुनः तत् प्रबाध्य परत्वात् **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणकार्यस्य प्राप्तिः |

अजाद्यपित्सु **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणकार्यस्य प्रसक्तिः अस्ति, परन्तु अपित्वात् **सार्वधातुकमपित्** (१.२.४) इति सूत्रेण ङिद्वत्वं; तदा **क्क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन गुण-निषेधः | तदा **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यनेन इयङ्-आदेशः, तत् प्रबाध्य **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन यणः प्राप्तिः |

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६.४.७७) = श्नुप्रत्ययान्ताङ्गस्य (स्वादिगणस्य अङ्गस्य यथा शक्नु, चिनु इत्यनयोः), इकारान्त-उकारान्तधातुरूपि-अङ्गस्य, भ्रू-प्रातिपदिकस्य च— एषाम् इकारस्य उकारस्य स्थाने क्रमेण इयङ् उवङ् च आदेशः भवति अजादि-प्रत्यये परे | श्नु-प्रसङ्गे **प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः** (परिभाषा #२३) इति परिभाषया तदन्तविधिः; अनेन यस्य अङ्गस्य अन्ते श्नु-प्रत्ययः स्यात्, तस्मात् इत्यर्थः | य्वोः इति विशेषणं "धातु" शब्दस्य एव यतोहि श्नुप्रत्ययान्ताङ्गम्, भ्रू प्रातिपदिकम् च उकारान्तः एव अतः तत्र इयङ् इत्यस्य प्रसक्तिः नास्ति | तर्हि 'धातु' इत्येव अवशिष्यते यस्य कृते य्वोः इति विशेषणं योग्यम् | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन यस्य धातोः अन्ते इकार-उकारः स्यात् इति अर्थः | श्नुश्च धातुश्च, भ्रुश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः श्नुधातुभ्रुवः, तेषां श्नुधातुभ्रुवाम् | इश्च उश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः यू, तयोः य्वोः | इयङ् च उवङ् च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः, इयङुवङौ | अचि सप्तम्यन्तं, श्नुधातुभ्रुवां षष्ठ्यन्तं, य्वोः षष्ठ्यन्तम्, इयङुवङौ प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **य्वोः श्नुधातुभ्रुवाम् अङ्गानां इयङुवङौ अचि** |

इणो यण् (६.४.८१) = इण्-धातोः यण्-आदेशः भवति अजादिप्रत्यये परे | इणः षष्ठ्यन्तं, यण् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यस्मात् **अचि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम् — **इणः अङ्गस्य यण् अचि** |

लङि—
आडजादीनाम् (६.४.७२) = लङि अजादिधातुरूपि-अङ्गस्य आट्-आगमो भवति | प्रथमम् अङ्गकार्यं, तदा एव आगमः, सन्धिकार्यं च |
आटश्च (६.१.८९) = आडागमात् अचि परे पूर्वपरयोः वृद्धिरेकादेशो भवति |

अत्र अवधेयं यत् कार्यस्य एकः क्रमः वर्तते | तं क्रमम् आधारीकृत्य प्रक्रिया प्रवर्तनीया— १) (लङि) अडागमः आडागमः च | २) तिङ्-निमित्तम् अङ्गकार्यम् | ३) (लङि) आडागमे सति वृद्धि-कार्यम् | ४) तिङ्प्रत्यय-योजनं, तत्सम्बद्ध-सन्धिकार्यम् |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप-चिन्तनं करोतु |

रूपाणि
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

आडजादीनाम् (६.४.७२) = लुङ् लङ् लृङ् च परे चेत्, अजादिधातुरूपि-अङ्गस्य आट्-आगमो भवति; स च अडागमः उदात्त-संज्ञकः | **आद्यन्तौ टकितौ** (१.१.४६) इत्यनेन अङ्गात् प्राक् आयाति | अच् आदिर्येषां ते, अजादयः बहुव्रीहिः; तेषाम् अजादीनाम् | आट् प्रथमान्तम्, अजादीनाम् षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** (६.४.७१) इत्यस्मात् **लुङ्लङ्लृङ्क्षु**, **उदात्तः** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **अजादीनाम् अङ्गस्य आट् उदात्तः लुङ्लङ्लृङ्क्षु** |

आटश्च (६.१.८९) = आडागमात् अचि परे पूर्वपरयोः वृद्धिरेकादेशो भवति | आटः पञ्चम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **इको यणचि**

(६.१.७७) इत्यस्मात् **अचि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **वृद्धिरेचि** (६.१.८७) इत्यस्मात् **वृद्धिः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **एकः पूर्वपरयोः** (६.१.८४), **संहितायाम्** (६.१.७१) इत्यनयोः अधिकारः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **आटः च अचि पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्** |

अत्र प्रश्नः उदेति— **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** (६.४.७१), **आडजादीनाम्** (६.४.७२) अपि अङ्गकार्यम्; **इणो यण्** (६.४.८१) अपि अङ्गकार्यम् | **इणो यण्** (६.४.८१) परसूत्रम् अतः किमर्थं न **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** (१.४.२) इत्यनेन **इणो यण्** (६.४.८१) परत्वात् प्रथमं स्यात् ? इ + अन् → **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन यणादेशः → य् + अन् → अधुना धातुः हलादिः अतः **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** (६.४.७१) इत्यनेन अडागमो न तु आडागमः | तदा रूपम् 'अयन्' स्यात् न तु आयन् | किमर्थम् एवं न भवति ?

अत्र वार्ता एवं यत् लावस्थायाम् एव अट्/आट् भवति, अतः आगमः प्रथमं कार्यम् | लकारस्य एव आगमः अयम् | लुङ्लङ्लृङ्क्षु अडागमः आडागमः च भवतः, अतः निमित्तं लकारः एव इति कारणतः इदं कार्यं प्रथमम् | अनन्तरं लकारस्य स्थाने तिङ्-प्रत्ययादेशो भवति, तिङ्-निमित्तकं कार्यं च | **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन इण्-धातोः यण्-आदेशः भवति अजादिप्रत्यये परे— इदं कार्यं प्रत्ययनिमित्तं किन्तु **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** (६.४.७१), **आडजादीनाम्** (६.४.७२) चेत्यनयोः कार्यं लकारनिमित्तम् | अतः सर्वप्रथमं लकारनिमित्तकः आगमः |

एतत् दृष्ट्वापि पुनः शङ्का आगच्छेत् यत् "अस्तु, आगमः लावस्थायां भवतु नाम किन्तु **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यस्य अपेक्षया **इणो यण्** (६.४.८१) परसूत्रम् अतः तस्य कार्यं प्रथमं स्यात्" | अत्र कश्चन अतीव महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः आयाति— अनयोः द्वयोः मध्ये कोऽपि बाध्यबाधकभावो नास्ति | **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** (१.४.२) कदा कार्यं करोति ? समानकाले समानस्थले यदा द्वयोः सूत्रयोः मध्ये तुल्यबलविरोधः भवति, तदानीं **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** (१.४.२) इति सूत्रस्य प्रसङ्गः | एकस्मिन् स्थले एकस्मिन् समये द्वयोः सूत्रयोः विरोधः | **आडजादीनाम्** (६.४.७२), **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनयोः कार्यकालः समानो न, कार्यस्थलमपि समानं न; अतः द्वयोः विरोधो नास्ति एव | अनेन कारणेन किं पूर्वसूत्रं किं परसूत्रम् इति वार्ता न आयाति एव | **आडजादीनाम्** इति लावस्थायाम्; **इणो यण्** (६.४.८१) इति तिङ्-अवस्थायां; कालः भिन्नः, **आडजादीनाम्** च प्रथमम् |

अपि च एकवारं यदा आगमः आगतः, तदा धेयं यत् तस्य आगमस्य अनन्तरम् आगमनिमित्तं कार्यं (यथा **आटश्च**) साक्षात् भवेत् इति नास्ति | केवलम् आगमः भवति; तदा सूत्रबलात् अग्रे कार्यस्य क्रमो भवतु | तर्हि अधुना स्थितिरस्ति एवम्—

इ + लङ-लकारः → **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यनेन आडागमः → आ + इ + लङ् → प्रथमपुरुषस्य बहुवचने तिङ्-आदेशः झि → आ + इ + झि → **झोऽन्तः** (७.१.३) इत्यनेन अन्त्-आदेशः, अन्ति; **इतश्च** (३.४.१००) इत्यनेन ङित्-लकारस्य स्थाने यः परस्मैपद-ह्रस्व-इकारान्त-तिङ्प्रत्ययः, तस्य अन्त्य-इकारस्य लोपः, अन्त्; **संयोगान्तस्य लोपः** (८.२.२३) इत्यनेन पदान्ते संयोगस्य अन्तिमवर्णलोपः → आ + इ + अन्

अत्र **आटश्च** (६.१.८९), **इणो यण्** (६.४.८१) च द्वयोः प्रसक्तिः | **आटश्च** (६.१.८९) इत्यनेन आडागमात् अचि परे पूर्वपरयोः वृद्धिरेकादेशो भवति | **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन इण्-धातोः यण्-आदेशः भवति अजादिप्रत्यये परे |

यथापूर्वम् अत्रापि तुल्यबलविरोधः नास्ति यतोहि कार्यस्थलं भिन्नम् | **आटश्च** (६.१.८९) इत्यस्य आ + इ इति स्थलम्; **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यस्य इ + अन् इति स्थलम् | धेयं यत् समानस्थले कार्यं न जायमानम् | समानकाले, किन्तु समानस्थले न | अतः **अन्यत्रान्यत्रलब्धावकाशयोरेकत्रप्राप्तिस्तुल्यबलविरोधः** इत्यनेन तुल्यबलविरोधो न भवति | अपि च समानस्थलाभावात् अपवादस्य प्रश्नः नोदेति | कार्यस्थलं समानं नास्ति चेत् अपवादस्य अवकाशो नास्ति | तदर्थं न तुल्यबलविरोधः, न वा अपवादभूतत्वम् | तर्हि अत्र **पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः** इति परिभाषया साक्षात् निर्णयः कर्तुं न शक्यते |

किन्तु इह कश्चन नूतनसिद्धान्तः आनेतव्यः | इण्-धातु-विषयकतया प्रतिपदोक्तत्वम् | व्याकरणशास्त्रे प्रतिपदम् इत्युच्यते यत्र साक्षात् नाम्ना आह्वानं भवति; प्रतिपदम् इत्यनेन नामग्रहणम् | अस्मिन् सिद्धान्ते शीघ्रावस्थितिकत्वमेव बीजम् | यथा 'एकः छात्रः आगच्छतु' इत्यनेन कञ्चन छात्रम् आह्वातुं शक्नुमः; 'चैत्र आगच्छ' इत्यपि रीत्या आह्वातुं शक्नुमः | उभयत्र छात्रस्य आह्वानम् | 'कश्चन छात्रः आगच्छातु' इत्यस्य अपेक्षया 'चैत्र आगच्छ' इत्यनेन शीघ्रं प्रवृत्तिर्भवति | कुतः इति चेत्, तस्य वाचकपदम् | प्रतिपदेन उक्तं → प्रतिपदोक्तम् | छात्रत्वावच्छिनः यः कोऽपि छात्रः भवितुम् अर्हति; किन्तु 'चैत्रत्वम् आगच्छ' इत्यनेन विशेषतया तस्य वाचकं यत् पदं, तस्य विशिष्टोच्चारणात् प्रतिपदोक्तं भवति | 'कश्चन छात्रः आगच्छातु' इत्यस्य कथनेन 'अहं न, अन्यः कश्चन छात्रः स्यात्' इति शङ्कातः शीघ्रम् उपस्थितिर्न भवति | किन्तु 'चैत्र आगच्छ' इत्यस्य कथनेन विलम्बः न भवति अपि तु शीघ्रोपस्थितिः |

प्रतिपदम् | पदं पदं प्रतिपदम् | तन्मात्रवृत्तिधर्मविशिष्टं पदम् | वीप्सया तत्पदमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारवैशिष्ट्यम् | तत्पदमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण ग्रहणं यत्र, तत् प्रतिपदम् इत्युच्यते | तदनुकूलव्यवच्छिन्नतया नाम इति अर्थः गृह्यते | यथा **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन यण्–आदेशः प्रतिपदोक्तः | **इको यणचि** (६.१.७७) इत्यनेन यण्–आदेशः लाक्षणिकः | **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** (६.४.८२) इत्यनेनापि यण्–आदेशः लाक्षणिकः |

इतिवत् अत्र प्रकृतौ **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन इण्–धातोरेव यण्–आदेशो विधीयते; यस्य कस्यापि यण्–आदेशः इति न | किन्तु **आटश्च** (६.१.८९) इत्यनेन आडागमात् यस्मिन् कस्मिन्नपि अचि परे पूर्वपरयोः वृद्धिरेकादेशो भवति | अतः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणेन **आटश्च** (६.१.८९) इत्यस्य अपेक्षया **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यस्य शीघ्रोपस्थितिः |

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् इति परिभाषायाः आधारेण **प्रतिपदोक्तस्य बलवत्वम्** इत्युच्यते | इयं परिभाषा सम्पूर्णरीत्या स्वीक्रियते चेत् तस्याः कार्यम् प्रसङ्गश्च अन्यत्र | अतः अत्र तस्य समग्रप्रतिपादनं न दीयते; किन्तु सारांशः अस्ति यत् लक्षणस्य अपेक्षया प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणं, नाम बलवत्वम् | **आटश्च** (६.१.८९) इयि सूत्रे निमित्तं लक्षणरूपेण एव दीयते; **इणो यण्** (६.४.८१) इति सूत्रे प्रतिपदोक्तम् अस्ति |

कुतः बलवत्वम् इति चेत्, तस्य बुद्धौ शीघ्रम् उपस्थितिर्भवति | अनेन प्रतिपदोक्तं सर्वतो बलवत् | यत्र 'अपवादः' इति साक्षात् वक्तुं न शक्यते, तत्र विशिष्टत्वात् प्रतिपदोक्तत्वात् बलवत्वम् इति वदने सामर्थम् | ततः उच्यते यत् प्रतिपदोक्तम् अपवादसदृशम् | अपवादः बाधते, तद्वत् प्रतिपदोक्तम् अपि बाधते | कुतः इति चेत् तस्य नामग्रहणपूर्वक–विधिरस्ति, अनेन शीघ्रं प्रवृत्तिर्भवति |

अतः अत्र यद्यपि **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यस्य कार्यस्थलम् **आटश्च** (६.१.८९) इति कर्यस्थलात् भिन्नम् इति कारणतः तस्य अपवादभूतत्वम् इति वक्तुं न शक्येत, तथापि प्रतिपदोक्तत्वस्य बलेन बाधकत्वम् | तुल्यबलविरोधस्याभावात् प्रतिपदोक्तत्वात् बाधकत्वम् इत्युच्यते | तर्हि प्रतिपदोक्तत्वस्य बलवत्वे **इणो यण्** (६.४.८१) | **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यस्य प्रतिपदोक्तत्वात् इण्–धातुं ग्रहीत्वा यण्–आदेशः विधीयते—

आहत्य इ + लङ्–लकारः → **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यनेन आडागमः → आ + इ + लङ् → तिङ्–आदेशः च प्रथमपुरुषस्य बहुवचने सिद्धतिङ्–प्रत्ययः अन् → आ + इ + अन् → **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन यणादेशः → आ + य् + अन् → (**आटश्च** (६.१.८९) इत्यस्य अधुना प्रसङ्गो नास्ति →) आयन्

द्वयोः सूत्रयोर्मध्ये **इणो यण्** (६.४.८१) प्रथमं; तदा **आटश्च** (६.१.८९) इत्यभविष्यत् किन्तु तावता प्रसङ्गो नास्त्येव आगमोत्तरस्य अचः अभावात् |

आ + इ + अन् | अत्र **आटश्च** (६.१.८९), **इणो यण्** (६.४.८१) च द्वयोः प्रसक्तिः | अत्र प्रतिपदोक्तत्वात् **इणो यण्** (६.४.८१) इत्युक्तम् | परन्तु अत्र **वार्णादाङ्गं बलीयः** इत्यपि कार्यं करोति अत्र | द्वयोः परस्परसमर्थनं; द्वयोः कारणकथने न काऽपि समस्या |

वार्णादाङ्गं बलीयः | [परिभाषा ५५] – वर्णस्य इदं वार्णम्; वर्णं निमित्तीकृत्य जायमानं कार्यम् | वर्णसम्बद्धं वार्णम् | अङ्गस्य इदम् आङ्गम् | अङ्गनिमित्तिकं वा अङ्गोद्दिशिकं वा कार्यम् आङ्गम् | अङ्गसम्बद्धम् आङ्गम् | वर्णनिमित्तिक–कार्यापेक्षया अङ्गाधिकारस्य कार्यं प्रबलम् |

इति सामान्यचिन्तनम् | वस्तुतः अत्र पक्षद्वयं वर्तते | एकस्मिन् पक्षे इ + लङ → लावस्थायाम् **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यनेन आडागमः → ततः अग्रे यथोक्तम् | अपरस्मिन् पक्षे इ + लङ् → इ + झि, अन्ति, अन्त्, अन् → **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन अजादौ प्रत्यये परे यणादेशः → य् + अन् → **असिद्धवदत्राभात्** (६.४.२२) इत्यनेन यणादेशस्य असिद्धत्वात् अजादित्वम् आश्रित्य **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यनेन आडागमः → आ + य् + अन् → (**आटश्च** (६.१.८९) इत्यस्य अधुना प्रसङ्गो नास्ति →) आयन्

आडजादीनाम् (६.४.७२), **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनयोः कार्यम् आभीयकार्यम्—

असिद्धवदत्राभात् (६.४.२२) = कमपि आश्रयम् अधिकृत्य आभीय–कार्यं, द्वितीयं समानाश्रितम् आभीय–कार्यं प्रति असिद्धं भवति | अधिकारसूत्रम् | **भस्य** (६.४.१२९) इति अधिकारसूत्रेण भ–संज्ञा सम्बद्धकार्याणि भवन्ति षष्ठाध्ययस्य अन्तपर्यन्तम् | **असिद्धवदत्राभात्**

(६.४.२२) इत्यनेन ६.४.२३ इत्यस्मात् आरभ्य, **भस्य** इत्यस्य अधिकारस्य अन्तपर्यन्तम् (६.४.१७५), एषां कार्याणां नाम आभीय–कार्यम् | असिद्धवत् अव्ययपदयम्, अत्र अव्ययपदयम्, आ अव्ययपदयं, भात् पञ्चम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | 'असिद्धवत्' इत्युक्ते 'यथा न अजनिष्यत' | सूत्रस्य विधानं जातं, कार्यञ्च सिद्धं; किन्तु अनेन सूत्रेण द्वितीयसूत्रं प्रति प्रथमस्य कार्यं 'यथा नाभविष्यत्' अतः 'असिद्धवत्' इत्युक्तम् | 'समानाश्रितं कार्यम्' इति अर्थः उदेति 'अत्र' इति अव्ययपदेन | अस्मिन् + त्रल् → 'अत्र' | 'अस्मिन्' इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वेन निमित्तत्वम् इति आशयः | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **असिद्धवत् अत्र आ भात्** |

अन्–प्रत्ययम् आश्रित्य **आडजादीनाम्** (६.४.७२), **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनयोः कार्यं भवति | अत्र इण्–धातोः 'इ' इत्यपि द्वयोः आश्रयः | **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इति सूत्रमपि, **इणो यण्** (६.४.८१) इति सूत्रमपि षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादस्य द्वाविंशसूत्रमारभ्य षष्ठाध्यायस्य अन्तः इति यावत्, अस्मिन् गोचरे अस्ति इति कृत्वा आडागमः अपि यणादेशः अपि आभीयकार्यम् |

आडजादीनाम् (६.४.७२) = लुङ् लङ् लृङ् च परे चेत्, अजादिधातुरूपि–अङ्गस्य आट्–आगमो भवति; स च अडागमः उदात्त–संज्ञकः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **अजादीनाम् अङ्गस्य आट् उदात्तः लुङ्लङ्लृङ्क्षु** |

इणो यण् (६.४.८१) = इण्–धातोः यण्–आदेशः भवति अजादिप्रत्यये परे | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **इणः अङ्गस्य यण् अचि** |

तर्हि अस्मिन् पक्षे लकार–प्रत्ययस्य उपस्थितिः आदौ भवति, तन्निमित्तकादेशाः च आदौ भवन्ति, ततः परम् अजादिप्रत्ययत्वम् आदाय **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन यणादेशः, तस्य च असिद्धत्वात् **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यनेन आडागमः |

अत्र प्रश्नः उदेति, एकवारम् आरम्भे **इणो यण्** (६.४.८१) इति शास्त्रम् उपस्थितं भवति चेत्, तस्य असिद्धत्वात् **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यनेन आडागमः भवेत् | किन्तु कस्य बलेन आडागमात् प्राक् यण्–आदेशो विधीयेत ? **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इति लावस्थायाम् | **इणो यण्** (६.४.८१) इति सिद्धतिङ्प्रत्ययसाधनानन्तरमेव | अपि च लावस्थायाम् आडागमः इति पक्षे **असिद्धवदत्राभात्** (६.४.२२) इति शास्त्रम् नापेक्षते | साक्षात् **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इत्यनेन आडागमः, तदा प्रतिपदोक्तत्वात् **इणो यण्** (६.४.८१), फलतः आयन् इति रूपम् | अतः अत्र लाघवम् | **असिद्धवदत्राभात्** (६.४.२२) इत्यस्य अपेक्षा एव नास्ति |

तर्हि द्वितीये पक्षे कस्य बलेन आडागमात् प्राक् यण्–आदेशो विधीयेत ? लावस्थायाम् आडागमः इति पक्षे लाघवम् इति सत्यं; किन्तु तथा सति **असिद्धवदत्राभात्** (६.४.२२) इत्यस्य पाठः कुतः इति प्रश्नः | आभीयपाठस्य का गतिः ? **इणो यण्** (६.४.८१) **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इति सूत्रद्वयम् आभीयशास्त्रे अन्तर्गतं, तस्य च कारणं स्यात् | **इणो यण्** (६.४.८१) सर्वप्रथमं न भवति चेत्, किमर्थम् आभीयकार्यम् इदम् | इदमेव आभीयपाठस्य सार्थक्यम् | अत्र भाष्यकारस्य कथनमिदं यत् तेन ज्ञायते आदौ लकारनिमित्तकार्याणि, ततः परमेव आडागमः |

प्रथमपक्षस्य परित्यजने, अन्यत् कारणमपि उक्तम् महाभाष्ये | किमिति चेत्, धातुः नाम क्रियावाचकः | क्रियायाः स्वाश्रयाकाङ्क्षा भवति; नो चेत् क्रिया न प्रतीयते | धातुरेव क्रियां न बोधयति | क्रियायाः स्वाश्रयसमवधाने एव धातुः क्रियां बोधयेत् | कर्तृबोधकप्रत्ययः परः यदा भवति, तदानीम् अयं धातुः परिपूर्णतया क्रियां बोधयितुं समर्थः भवति | क्रियायाः आश्रयबोधकप्रत्ययः नास्ति चेत् धातुः क्रियां कथं वा बोधयेत् ? लकारः आश्रयबोधकप्रत्ययः | तं विना 'अयं धातुः' इति व्यवहारः एव वस्तुतः न कर्तव्यः | कुतः इति चेत्, क्रियां न बोधयति | तर्हि कदा बोधयति ? स्वबोध्यक्रियायाः आश्रयः अस्ति चेदेव धातुः क्रियां बोधयति | भू–धातोः लट् इति प्रयोगे 'भू–धातुः' अर्थविज्ञानपदम् | इतः परं यदा लट्–प्रत्ययः करिष्यते, तदानीं परिपूर्णधातुः अयम् | प्रत्ययस्य उत्पत्तेः पूर्वम् 'अयं धातुः' इति व्यवहारः गौणः | अनेन लकार–प्रत्ययस्य उपस्थितिः आदौ भवति, तन्निमित्तककार्याणि च आदौ भवन्ति इति वक्तव्यम् | अस्मात् कारणादपि लावस्थायाम् अट् इति पक्षः परित्यक्तः |

आहत्य कारणत्रयेण **इणो यण्** (६.४.८१) सर्वप्रथमम् आयाति— १) आभीयपाठस्य सार्थक्यार्थम्; २) प्रतिपदोक्तत्वात्; ३) विशिष्टधातोः क्रियाबोधकत्वात् |

द्वौ प्रश्नौ अवशिष्टौ—
1) किमर्थं सामान्यक्रमः एतादृशः दत्तः— १) (लङि) अडागमः आडागमः च | २) तिङ्–निमित्तम् अङ्गकार्यम् | ३) (लङि) आडागमे सति वृद्धि–कार्यम् | ४) तिङ्प्रत्यय–योजनं, तत्सम्बद्ध–सन्धिकार्यम् |

चिन्तयामः चेत्, अयं क्रमः स्वाभाविकः |

१) (लङि) अडागमः आडागमः च | **आडजादीनाम्** (६.४.७२) इति सूत्रं लावस्थायां विधीयते, अतः इदं सूत्रं सामान्यरूपेण सर्वाप्रथमं भवेत् |
२) तिङ्–निमित्तम् अङ्गकार्यम् | अङ्गकार्यम् इदम्, अतः बलवत् |
३) (लङि) आडागमे सति वृद्धि–कार्यम् | **आटश्च** (६.१.८९) वर्णनिमित्तकं कार्यम्, अतः अनन्तरं स्यात् | किन्तु अन्तरङ्गत्वात् तिङ्प्रत्यय–योजनात् प्राक् |
४) तिङ्प्रत्यय–योजनं, तत्सम्बद्ध–सन्धिकार्यम् | परम्परया अपि अन्तिमं कार्यम् | किन्तु आधिक्येन तृतीयचतुर्थयोर्मध्ये किं प्रथमम् इत्यस्मिन् महत्त्वं नास्ति | अवदत् | ऐच्छत् | ऐधत् |

भिन्नरीत्या चिन्त्यते केवलं इण्–धातोः अस्–धातोः प्रसङ्गे च | **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यनेन इ–धातुः → आयन् | **श्नसोरल्लोपः** (६.४.१११) इत्यनेन अस्–धातुः → आसीत् |

2) इ + लङ् → इ + त् → **आडजादीनाम्** (६.४.७२) → आ + इ + त्

अत्र प्रथमं **आटश्च** (६.१.८९) इति क्रियते चेत्, **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यस्य आवश्यकता एव नास्ति | प्रथमं **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इति क्रियते चेत्, अनन्तरं **आटश्च** (६.१.८९) इति भवति | द्वाभ्यां मार्गाभ्यां ऐत् इति रूपं सिध्यति | तर्हि किं साधु ?

आटश्च (६.१.८९) = आडागमात् अचि परे पूर्वपरयोः वृद्धिरेकादेशो भवति | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **आटः च अचि पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्** |
सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७.३.८४) = इगन्ताङ्गस्य इकः गुणः भवति सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **इकः अङ्गस्य गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः** |

अत्र कृताकृतप्रसङ्गः **आटश्च** (६.१.८९) इत्यस्य, तस्मात् **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इति सूत्रं प्रति नित्यं, तस्माच्च बलवत् |

पूर्वोपस्थितनिमित्तकम् अन्तरङ्गम् | यस्य कार्यस्य निमित्तं पूर्वम् उपस्थितं, तदन्तरङ्गम् |

आटश्च (६.१.८९) इत्यस्य इ–धातोः इ–कारः इति निमित्तं पूर्वम् उपस्थितः | **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यस्य यः त्–प्रत्ययः इति निमित्तम् अनन्तरम् | अतः **पूर्वोपस्थितनिमित्तकम् अन्तरङ्गम्** इत्यनेन **आटश्च** (६.१.८९) इत्यस्य अन्तरङ्गत्वम् |

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः इति परिभाषया नित्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वं बलवत् | अतः 'नित्यम्' इत्यस्य बलेन **आटश्च** (६.१.८९) इति न, अपि तु अन्तरङ्गत्वम् इत्यस्य बलेन **आटश्च** (६.१.८९) प्रथमं भवतु |

किन्तु अन्ततो गत्वा **वार्णादाङ्गं बलीयः** इत्यनेन **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) प्रथमं भवति | **पूर्वोपस्थितनिमित्तकम् अन्तरङ्गम्** इत्यस्मात् **वार्णादाङ्गं बलीयः** इति परिभाषा बलवती | तदर्थं प्रथमं **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यस्य प्राप्तिः, तदा एव **आटश्च** (६.१.८९) |

3) चिन्तनार्थं भाष्यकारः प्रतिपादयति यत् **आडजादीनाम्** (६.४.७२), **आटश्च** (६.१.८९) इत्यनयोः अष्टाध्याय्याम् आवश्यकता एव नास्ति | **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः** (६.४.७१) च '**अटश्च**' च इत्येव पर्याप्तम्; आभ्यां सर्वाणि रूपाणि सिध्येरन् | ऐच्छत्, ऐधत् | चिन्तनस्य विषयः !

B. इक् स्मरणे इति धातुः

इक् स्मरणे नित्यम् अधि–उपसर्गपूर्वकः धातुः, परस्मैपदी च |

अत्र अवधेयं यत् यथापूर्वं, कार्यस्य एकः क्रमः वर्तते | तं क्रमम् आधारीकृत्य प्रक्रिया प्रवर्तनीया— १) (लङि) अडागमः आडागमः च | २) तिङ्-निमित्तम् अङ्गकार्यम् | ३) (लङि) आडागमे सति वृद्धि-कार्यम् | ४) तिङ्प्रत्यय-योजनं, तत्सम्बद्ध-सन्धिकार्यम् | यथासामान्यम्, अङ्गकार्यं सन्धिकार्यम् इत्यनयोः मध्ये प्रथमम् अङ्गकार्यं, तदा एव सन्धिकार्यम् |

इक् स्मरणे इति धातौ **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यस्य प्रसक्तिः न तु **इणो यण्** (६.४.८१), नाम इयङ्-आदेशः प्रसक्तः न तु यण्-आदेशः | तर्हि अजाद्यपित्सु इयङ् कृत्वा अधि + इ + अन्ति → अधि + इय् + अन्ति → अधीयन्ति इति भवेत् | किन्तु तथा न भवति, अधियन्ति इत्येव भवति | अत्र धेयं यत् एकं गणसूत्रं वर्तते **इण्वदिक इति वक्तव्यम्** | अनेन इक्-धातुः इण-धातुवदेव भवति | अतः अत्र अधि + इक्, इण्वत् भवति | प्रथमम् इण्-धातोः रूपं निर्मातु, तदा अधि योजयतु, अपि च यथा आवश्यकता सन्धिकार्यं करोतु | आहत्य इक्-धातोः अजाद्यपित्सु इयङ्-आदेशो न भवति अपि तु इण्-वत् यण्-आदेश एव भवति |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप-चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

C. इङ् अध्ययने इति धातुः

इङ्-धातुः ङित् अतः आत्मनेपदिधातुः, नित्यम् अधि-पूर्वः च |

१) हलादि पित्सु = आत्मनेपदिधातुषु गुणकार्यं नास्ति एव |
२) अजादि पित्सु = गुणः, अयादेशः | अधि + इ + ऐ → गुणे अधि + ए + ऐ → अय्-आदेशः अधि + अय् + ऐ → सन्धिकार्यम् इको यणचि → अध्यय् + ऐ → अध्ययै
३) हलाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | अधि + इ + ते → अकः सवर्णे दीर्घः → अधीते
४) अजाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्य प्रसक्तिः | अधि + इ + आते → अधि + इय् + आते → अधि + इयाते → अकः सवर्णे दीर्घः → अधीयाते

अत्र अवधेयं यत् यथापूर्वं, कार्यस्य एकः क्रमः वर्तते | तं क्रमम् आधारीकृत्य प्रक्रिया प्रवर्तनीया— १) (लङि) अडागमः आडागमः च | २) तिङ्-निमित्तम् अङ्गकार्यम् | ३) (लङि) आडागमे सति वृद्धि-कार्यम् | ४) तिङ्प्रत्यय-योजनं, तत्सम्बद्ध-सन्धिकार्यम् | ५) उपसर्ग-योजनं, तत्सम्बद्ध-सन्धिकार्यम् |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप-चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

D. वी-धातुः गतिव्याप्ति-प्रजनकान्त्यसन-खादनेषु

१) हलादि पित्सु = गुणः | वी + ति → वेति
२) अजादि पित्सु = गुणः, अयादेशः | वी + आनि → वे + आनि → व् + अय् + आनि → वयानि
३) हलाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | वी + तः → वीतः

४) अजाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन इयङ् आदेशः | वी + अन्ति → व् + इय् + अन्ति → वियन्ति

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

E. शीङ् स्वप्ने इति धातुः

शीङः सार्वधातुके गुणः (७.४.२१) = शीङ्–धातोः गुणः भवति सार्वधातुकप्रत्यये परे | अनेन सूत्रेण शीङ्–धातोः गुणः भवति न केवलं पित्सु अपि तु अपित्सु अपि | **इको गुणवृद्धी** (१.१.३) इत्यनेन परिभाषा–सूत्रेण, **इकः** स्थानी भवति यत्र स्थानी नोक्तम्, अतः अत्र ईकारः स्थानी भवति | शीङः षष्ठ्यन्तं, सार्वधातुके सप्तम्यन्तं, गुणः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **शीङः अङ्गस्य गुणः सार्वधातुके** |

अपित्सु प्रत्ययेषु **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणः आदिश्यते, तदा **क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन गुण–निषेधः | तदा **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनेन पुनः गुणः | अत्र **क्ङिति च** (१.१.५), **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनयोः कः सम्बन्धः ? **क्ङिति च** (१.१.५) इति प्रबाध्य **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनेन गुणो वा ? इति चेत् **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१), **क्ङिति च** (१.१.५) इत्यस्य अपवादः इति वा ?

१) हलादि पित्सु = आत्मनेपदिधातुषु नास्ति एव |
२) अजादि पित्सु = गुणः, अयादेशः | शी + ऐ → श् + ए + ऐ → श् + अय् + ऐ → शयै
३) हलाद्यपित्सु = गुणः | शी + ते → शे + ते → शेते
४) अजाद्यपित्सु = गुणः, अयादेशः | शी + आते → शे + आते → श् + अय् + आते → शयाते

शीङो रुट् (७.१.६) = शीङ्–धातुतः झ्–प्रत्ययावयवस्य स्थाने यः अत्, तस्य रुट्–आगमो भवति | **आद्यन्तौ टकितौ** इत्यनेन अत् इत्यस्य आद्यवयवः | शीङः पञ्चम्यन्तं, रुट् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झोऽन्तः** (७.१.३) इत्यस्मात् **झः** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **अदभ्यस्तात्** (७.१.४) इत्यस्मात् षष्ठ्यन्तस्य विभक्तिपरिणामेन **अतः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **शीङः अङ्गात् झः अतः रुट्** |

अनुबन्धलोपे ‸ इति आगमः | अते → रते | अताम् → रताम् | अत → रत |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

तर्हि प्रश्नः आगतः आसीत् यत् **क्ङिति च** (१.१.५) इति प्रबाध्य **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनेन गुणो वा ? इति चेत् **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१), **क्ङिति च** (१.१.५) इत्यस्य अपवादः इति वा ? अत्र त्रयाणां सूत्राणां निमित्तं किमिति ज्ञातव्यम् | **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन इगन्ताङ्गस्य इकः गुणः भवति सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परे | **सार्वधातुकमपित्**

(१.२.४) इत्यनेन अपित् सार्वधातुकं ङिद्वत् अस्ति | **क्क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन यः प्रत्ययः गित्, कित् अथवा ङित् अस्ति, अपि च तस्मात् प्रत्ययात् पूर्वं तस्य एव प्रत्ययस्य कारणतः इकः स्थाने गुणः वा वृद्धिः वा भवति स्म, सः (गुणः वृद्धिः) न भवति | **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनेन शीङ्-धातोः गुणः भवति सार्वधातुकप्रत्यये परे | **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन इग्लक्षणगुणः क्रियते; **क्क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन इग्लक्षणगुणः निषेध्यते; पुनः **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनेन इग्लक्षणगुणः क्रियते | त्रिषु अपि **इको गुणवृद्धी** (१.१.३) इत्यनेन परिभाषा-सूत्रेण, **इकः** स्थानी भवति यत्र स्थानी नोक्तम् |

वस्तुतः **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) कुत्रापि स्वतन्त्रतया कार्यं न करोति; कुत्रचित् गुणं प्रबाध्य, कुत्रचित् गुणनिषेधं प्रबाध्य च स्वकार्यं करोति |

शी + लट् → शी + ते → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणः → **क्क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन गुण-निषेधः → **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनेन गुणः |
शी + लोट् → शी + ऐ → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणः → **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनेन गुणः |

अत्र अपवादस्य विषयः वा इति प्रश्नः | **क्क्ङिति च** (१.१.५), **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनयोः एकत्रप्राप्तिः नास्ति | तर्हि अपवादः कथं वा स्यात् ?

निरवकाशो विधिरपवादः इति अपवादस्य लक्षणम् | **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** (१.४.२) इत्यस्य कृते द्वयोः सूत्रयोः **तुल्यबलविरोधः** अपेक्षते; **तुल्यबलविरोधः** इत्यर्थम् एकत्रप्राप्तिः अपेक्षते | **अन्यत्रान्यत्रलब्धावकाशयोरेकत्रप्राप्तिस्तुल्यबलविरोधः** | एकत्रप्राप्तिः अपेक्षते परशास्त्रे, नित्यशास्त्रे च; अन्तरङ्गशास्त्रे क्वचित् भवति, क्वचित् न भवति | किन्तु अपवादशास्त्रे **निरवकाशो विधिरपवादः** इति लक्षणम्; अत्र साक्षात् एकत्रप्राप्तिः भवेत् इति नोक्तम् | सामान्यतया द्वयोः सूत्रयोः एकत्रप्राप्तिः अस्ति, द्वयोः मध्ये च एकस्य अन्यत्रलब्धावकाशो नास्ति इति स्थितौ 'अपवादः' इति वदामः | अत्र केचन वैयाकरणाः वदन्ति यत् एकत्रप्राप्तिभिन्नविषयेऽपि कुत्रचित् अपवादः स्वीक्रियते | मातृभिरुच्यते किन्तु यत् वस्तुतः अपवादविषये कुत्रापि एकत्रप्राप्तिर्नास्त्येव |

यथा **आद्गुणः** (६.१.८७), **वृद्धिरेचि** (६.१.८८) | कृष्ण + एकत्रम् | अत्र **आद्गुणः** (६.१.८७) भवति अचि परे; **वृद्धिरेचि** (६.१.८८) भवति एचि परे | एकत्रप्राप्तिः अस्ति किम् ? मातृभिः उच्यते यत् 'अचि परे' इत्यनेन सर्वक्षेत्रं स्वीकृतम् | अतः **आद्गुणः** (६.१.८७) इत्यस्य एव प्राप्तिः | तदनन्तरमेव **आद्गुणः** (६.१.८७) इत्यस्य प्राप्तेः कारणतः **वृद्धिरेचि** (६.१.८८) इत्यस्य निरवकाशत्वम् | अस्य निरवकाशत्वस्य बलेन **आद्गुणः** (६.१.८७) इति शास्त्रं प्रबाध्य **वृद्धिरेचि** (६.१.८८) प्राप्नोति |

आद्गुणः (६.१.८७) = अवर्णात् अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने गुणसंज्ञकः एकादेशः स्यात् | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **आत् अचि पूर्वपरयोः एकः गुणः संहितायाम्** |

वृद्धिरेचि (६.१.८८) = अवर्णात् एचि परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिसंज्ञक-एकादेशः स्यात् | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **आत् एचि पूर्वपरयोः एकः वृद्धिः संहितायाम्** |

महाभाष्यवाक्यम् – **अन्यत्रान्यत्रलब्धावकाशयोरेकत्रप्राप्तिस्तुल्यबलविरोधः** | लब्धः अवकाशः यस्य तत्, लब्धावकाशं सूत्रम् | यदि द्वे सूत्रे स्तः ययोः द्वयोरपि अन्यत्र क्वचित् कार्यं कर्तुम् अवकाशोऽस्ति, अपि च यदि इमे द्वे सूत्रे युगपत् एकस्मिन् स्थले कार्यं कर्तुम् आगच्छतः, तर्हि इमे द्वे सूत्रे **तुल्यबले** इत्युच्यते | अपि च समानस्थले समानकाले कार्यं कर्तुं तयोः द्वयोः यः परस्परः सङ्घर्षः, सः **तुल्यबलविरोधः** इत्युच्यते |

विप्रतिषेधे परं कार्यम् (१.४.२) = समानकाले तुल्यबले सूत्रे कार्यं कर्तुम् आयातश्चेत्, परसूत्रस्य कार्यं पूर्वं भवति | विप्रतिषेधे सप्तम्यन्तं, परं प्रथमान्तं, कार्यं प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | विप्रतिषेध इत्युक्ते समानबलयोः सूत्रयोः सङ्घर्षः |

प्रकृतौ शी + लोट् → शी + ऐ इति स्थितौ **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४), **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनयोः प्रसक्तिः एकत्र भवति— इत्युक्तौ एकत्रप्राप्तिः | **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इति औसर्गिकशास्त्रम् अतः प्रथमतया 'आयाति'; नाम प्रक्रियायाः प्रतिपादनर्थं प्रथमतया प्रदर्श्यते | तदा **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यस्य प्रतिपदोक्तत्वात् बलवत्वम् | **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इति सूत्रम् अस्य कृते एव निर्मितम् इति कृत्वा अस्य अधिकारः | शी + ऐ → **शीङः सार्वधातुके गुणः**

(७.४.२१) → शे + ऐ | प्रतिपदोक्तत्वम् अन्तरङ्गस्य क्षेत्रे पठितम्; अपवादस्य प्रसङ्गः नास्ति |

शी + लट् → शी + ते | अत्रापि **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४), **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यनयोः एकत्रप्राप्तिः | अत्रापि च **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यस्य औसर्गिकत्वात् प्रथमं प्रदर्श्यते | शी + ते → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) | अत्र अपित्त्वात् **क्क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनेन गुणनिषेधः | यदा गुणः निषिद्धः, तदा **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यस्य प्रसक्तिः | कस्य बलेन तस्य कार्यं भवति ? अन्यत्रलब्धावकाशत्वं नास्ति, नाम निरवकाशत्वं सिद्धम्, इति वक्तुं न शक्यते यतोहि लोटि प्राप्तिः जाता इति अधुनैव प्रदर्शितम् | निरवकाशत्वस्याभावात् अत्रापि अपवादस्य प्रसङ्गो न | प्रतिपदोक्तत्वात् एव, विशिष्टत्वात् एव, **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यस्य प्राप्तिः | धेयं यत् **क्क्ङिति च** (१.१.५) प्रति **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) परशास्त्रं; किन्तु द्वयोः एकत्रपाप्तिः नास्ति इत्यस्मात् तुल्यबलविरोधो नास्ति | तदर्थं **विप्रतिषेधे परं कार्यम्** (१.४.२) इत्यस्य प्रसक्तिः नास्ति | प्रतिपदोक्तत्वादेव शी + ते → **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) → शे + ते |

यत्र विधिः भवति, तदा निषेधो भवति, तदा पुनः विधिः, अस्य नामकरणं प्रतिप्रसवः इति उच्यते | अनेन **क्क्ङिति च** (१.१.५) इति सूत्रस्य अर्थसङ्कोचः अपि वक्तुं शक्यते— गिति किति ङिति प्रत्यये परे तत्पूर्वस्य इकः गुणः वृद्धिः च निषिद्धः, **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यस्य स्थलं वर्जयित्वा | अयं सिद्धान्तः अत्र प्रतिपदोक्तत्वस्य समर्थनं करोति |

धेयं यत् **शीङः सार्वधातुके गुणः** (७.४.२१) इत्यस्य प्रसक्तिः सार्वधातुकप्रत्यये परे एव, अतः णिचि ण्वुलि च अस्य कार्यं नास्ति | तत्र उभयत्र **अचो ञ्णिति** (७.२.११५) इत्यनेन वृद्धिः | शाययति, शायकः इति |

F. दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः इति धातुः |

दीप्तिः इति प्रकाशः; देवनम् इति दुःखम् | छान्दसि (वेदे) | आत्मनेपदिधातुः |

अदादिगणस्य **जक्षित्यादयः** इति अन्तर्गणे सप्त धातवः सन्ति— जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधीङ्, वेवीङ् च | **जक्षित्यादयः षट्** (६.१.६) इति सूत्रेण जक्षित्यादीनां धातूनाम् अभ्यस्त-संज्ञा भवति | जक्षित्यादिषु धातुषु दीधीङ्, वेवीङ् च स्तः; किन्तु द्वयोः आत्मनेपदित्वात्, सार्वधातुकलकारेषु किमपि विशिष्टम् अभ्यस्तसंज्ञा-निमित्तं कार्यं नास्ति | (परस्मैपदेषु लटि, लोटि, लङि च तिङ्-प्रत्ययादेशाः सन्ति; ते तु आत्मनेपदे न भवन्ति |)

दीधीवेवीटाम् (१.१.६) = दीधी, वेवी इति धातू, इडागमः चेत्येषां गुणः वृद्धिश्च न भवतः |

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६.४.८२) = असंयोगपूर्व-अनेकाच्-इकारान्ताङ्गस्य यण्-आदेशो भवति अचि परे |

१) हलादि पित्सु = आत्मनेपदिधातुषु नास्ति एव |
२) अजादि पित्सु = गुणनिषेधः, यणादेशः | दीधी + ऐ → दीध्य् + ऐ → = दीध्यै
३) हलाद्यपित्सु = गुणनिषेधः | दीधी + ते → दीधीते
४) अजाद्यपित्सु = गुणनिषेधः, यणादेशः | दीधी + आते → दीध्य् + आते → दीध्याते

अजादिषु पित्सु अपि, अजाद्यपित्सु अपि चिन्तनं समानम्— **इको यणचि** (६.१.७७) इत्यनेन यण्-आदेशः; तत्कार्यं प्रबाध्य **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणकार्यस्य प्रसक्तिः अस्ति, परन्तु **दीधीवेवीटाम्** (१.१.६) इत्यनेन गुण-निषेधः | तदा **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यनेन इयङ्-प्रसक्तिः, तत् प्रबाध्य **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** (६.४.८२) इत्यनेन यणः प्राप्तिः |

इकारादिप्रत्ययेषु **यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः** (७.४.५३) इत्यनेन दिधी-धातोः अन्त्यवर्ण-इकारस्य लोपः भवति |

दीधी + ईत → दीध् + ईत → दीधीत

दीधीवेवीटाम् (१.१.६) = दीधी, वेवी इति धातू, इडागमः चेत्येषां गुणः वृद्धिश्च न भवतः | अनेन इडागमस्य गुणः न कदापि भवति— यथा गम् + इ + स्यति → गमिष्यति; तस्य वृद्धिकार्यं न कुत्रापि विहितम् | दिधीश्च वेवीश्च इट् च तेषामितरेतरद्वन्द्वः दीधीवेवीतः, तेषां

दीधीवेवीटाम् | दीधीवेवीटां षष्ट्यन्तं पदम्, एकपदमिदं सूत्रम् | **इको गुणवृद्धी** (१.१.३) इत्यस्मात् **गुणवृद्धी** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **न धातुलोप आर्धधातुके** (१.१.४) इत्यस्मात् **न** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रं— **दीधीवेवीटाम् न गुणवृद्धी** |

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य (६.४.८२) = असंयोगपूर्व–अनेकाच्–इकारान्ताङ्गस्य यण्–आदेशो भवति अचि परे | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन तादृश–धातुः यस्य अन्ते इकारः (न तु केवलं इकाररूप्यङ्गम्; **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अल्–वर्णस्य यणादेशः (न तु पूर्णाङ्गस्य) | न एकम्, अनेकम्, अनेके एकाचः यस्मिन् सः अनेकाच् नञ्तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिः, तस्य अनेकाचः | नास्ति संयोगः पूर्वे यस्य स असंयोगपूर्वः बहुव्रीहिः, तस्य असंयोगपूर्वस्य | एः षष्ठ्यन्तम्, अनेकाचः षष्ठ्यन्तम्, असंयोगपूर्वस्य षष्ठ्यन्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **इणो यण्** (६.४.८१) इत्यस्मात् **यण्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** (६.४.७७) इत्यस्मात् **अचि**, **धातोः** (विपरिणामेन षष्ठ्यन्तम्) इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्तिसहित–सूत्रम्—**अनेकाचः असंयोगपूर्वस्य एः धातोः अङ्गस्य यण् अचि** |

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः (७.४.५३) = दीधी, वेवी इति धात्वोः अन्त्यवर्ण–इकारस्य लोपो भवति यकारादि–प्रत्यये इवर्णे च परे | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अन्त्यस्य अल्–वर्णस्य लोपः | यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ इतरेतरद्वन्द्वः, तयोः यीवर्णयोः | दीधीश्च वेवीश्च दीधीवेव्यौ इतरेतरद्वन्द्वः, तयोः दीधीवेव्योः | यीवर्णयोः सप्तम्यन्तं, दीधीवेव्योः षष्ठ्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **तासस्त्योर्लोपः** (७.४.५०) इत्यस्मात् **लोपः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रं— **दीधीवेव्योः अङ्गस्य लोपः यीवर्णयोः** |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

G. वेवीङ् वेतिना तुल्ये |

छान्दसि (वेदे) | आत्मनेपदिधातुः |

सर्वाणी सूत्राणि कार्याणि च दीधीङ्–धातोरिव |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

3. <u>उकारान्तधातवः ऊकारान्तधातवः च</u> (14 धातवः—कु, टुक्षु, क्ष्णु, णु, द्यु, यु, षु, ष्णु, ऊर्णु, रु, ह्नुङ्, ष्टुञ्, ब्रूञ्, षूङ्)

<u>A. सामान्याः उकारान्तधातवः</u> (9 धातवः—कु, टुक्षु, क्ष्णु, णु, द्यु, यु, षु, ष्णु, ह्नुङ्)

१) हलादि पित्सु = **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** (७.३.८९) इत्यनेन वृद्धि | यु + ति → य् + औ + ति → यौति
२) अजादि पित्सु = गुणः, अवादेशः (**एचोऽयवायावः**) | यु + आनि → यो + आनि → य् + अव् + आनि → यवानि
३) हलाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | यु + तः → युतः

४) अजाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन उवङ्–आदेशः | यु + अन्ति → युवन्ति

उतो वृद्धिर्लुकि हलि (७.३.८९) = लुकः विषये अनभ्यस्तस्य उदन्ताङ्गस्य वृद्धिः हलादि–पित्–सार्वधातुकप्रत्यये परे | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन तादृशम् अङ्गं यस्य अन्ते उकारः (न तु केवलं उकाररूप्यङ्गम्); **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अङ्गान्तस्य उकारस्य स्थाने वृद्धि–आदेशः | उतः षष्ठ्यन्तं, वृद्धिः प्रथमन्तं, लुकि सप्तम्यन्तं, हलि सप्तम्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** (७.३.८७) इत्यस्मात् **न**, **अभ्यस्तस्य**, **पिति**, **सार्वधातुके** इत्येषाम् अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **उतः अङ्गस्य वृद्धिः लुकि हलि पिति सार्वधातुके न अभ्यस्तस्य** |

यथा— यु + ति → कर्त्रर्थे सार्वधातुकप्रत्यये परे **कर्तरि शप्** → यु + शप् + ति → शपः लुक् **अदिप्रभृतिभ्यः शपः** → यु + ति → **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** इत्यनेन वृद्धिः → य् + औ + ति → यौति

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

एवमेव अवशिष्टाः अष्टौ सामान्य–धातवः—
कु शब्दे → कौति, क्षु शब्दे → क्षौति, क्ष्णु तेजने → क्ष्णौति, णु स्तुतौ → नौति, द्यु अभिगमने → द्यौति, षुप्रसवैश्वर्योः → सौति, ष्णु प्रस्रवणे → स्नौति | ह्नु अपनयने, ङित्वात् आत्मनेपदे → ह्नुते |

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६.४.७७) = श्नुप्रत्ययान्ताङ्गस्य (स्वादिगणस्य अङ्गस्य यथा शक्नु, चिनु इत्यनयोः), इकारान्त–उकारान्तधातुरूपि–अङ्गस्य, भ्रू–प्रातिपदिकस्य च— एषाम् इकारस्य उकारस्य स्थाने क्रमेण इयङ् उवङ् च आदेशः भवति अजादि–प्रत्यये परे | श्नु–प्रसङ्गे **प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः** (परिभाषा #२३) इति परिभाषया तदन्तविधिः; अनेन यस्य अङ्गस्य अन्ते श्नु–प्रत्ययः स्यात्, तस्मात् इत्यर्थः | य्वोः इति विशेषणं "धातु" शब्दस्य एव यतोहि श्नुप्रत्ययान्ताङ्गम्, भ्रू प्रातिपदिकम् च उकारान्तः एव अतः तत्र इयङ् इत्यस्य प्रसक्तिः नास्ति | तर्हि 'धातु' इत्येव अवशिष्यते यस्य कृते य्वोः इति विशेषणं योग्यम् | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन यस्य धातोः अन्ते इकर–उकरः स्यात् इति अर्थः | श्नुश्च धातुश्च, भ्रूश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः श्नुधातुभ्रुवः, तेषां श्नुधातुभ्रुवाम् | इश्च उश्च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः यू, तयोः य्वोः | इयङ् च उवङ् च तयोः इतरेतरद्वन्द्वः, इयङुवङौ | अचि सप्तम्यन्तं, श्नुधातुभ्रुवां षष्ठ्यन्तं, य्वोः षष्ठ्यन्तम्, इयङुवङौ प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **य्वोः श्नुधातुभ्रुवाम् अङ्गानां इयङुवङौ अचि** |

B. ऊर्णुञ् आच्छादने इति धातुः

१) **ऊर्णोतेर्विभाषा** (७.३.९०) = ऊर्णु–धातोः उकारस्य विकल्पेन वृद्धिः हलादि–पिति प्रत्यये परे | ऊर्णु + ति → ऊर्णौति / ऊर्णोति |
अस्य अपवादः—
२) **गुणोऽपृक्ते** (७.३.९१) = ऊर्णु–धातोः उकारस्य गुणः एव भवति (न तु वृद्धिः) अपृक्ते हलादि–पित्–सार्वधातुकप्रत्यये परे | **अपृक्त एकाल् प्रत्ययः** (१.२.४१) इत्यनेन यस्मिन् प्रत्यये एक एव वर्णः (अल्), तस्य अपृक्त–संज्ञा भवति | हलादिपित्सु लङि त्, स् इति द्वौ प्रत्ययौ स्तः | अतः तयोः परयोः, केवलं गुणः भवति न तु वृद्धिः |
३) अन्यत् सर्वं यु–धातुरिव |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>

लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

ऊर्णोतेर्विभाषा (७.३.९०) = ऊर्णु–धातोः उकारस्य विकल्पेन वृद्धिः हलादि–पित्–सार्वधातुकप्रत्यये परे | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अङ्गान्तस्य वर्णस्य स्थाने वृद्धि–आदेशः | ऊर्णोतेः षष्ठ्यन्तं, विभाषा प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** (७.३.८९) इत्यस्मात् **वृद्धिः**, **हलि** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** (७.३.८७) इत्यस्मात् **पिति**, **सार्वधातुके** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **ऊर्णोतेः अङ्गस्य विभाषा वृद्धिः हलि पिति सार्वधातुके** |

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः (१.२.४१) = यस्य प्रत्ययस्य एकैव अल्, तस्य अपृक्त–संज्ञा भवति | एकश्चासौ अल् एकाल्, कर्मधारयः | अपृक्तः प्रथमान्तम्, एकाल् प्रथमान्तं, प्रत्ययः प्रथमान्तं, त्रिपदमिदं सूत्रम् | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **एकाल् प्रत्ययः अपृक्तः** |

गुणोऽपृक्ते (७.३.९१) = ऊर्णु–धातोः उकारस्य गुणः एव भवति (न तु वृद्धिः) अपृक्ते हलादि–पित्–सार्वधातुकप्रत्यये परे | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अङ्गान्तस्य वर्णस्य स्थाने गुणादेशः | गुणः प्रथमान्तम्, अपृक्ते सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** (७.३.८९) इत्यस्मात् **हलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** (७.३.८७) इत्यस्मात् **पिति**, **सार्वधातुके** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **ऊर्णोतेर्विभाषा** (७.३.९०) इत्यस्मात् **ऊर्णोतेः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **ऊर्णोतेः अङ्गस्य गुणः हलि पिति अपृक्ते सार्वधातुके** |

C. रु शब्दे इति धातुः

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके (७.३.९५) = तु, रु, स्तु, शम्, अम् एभ्यः धातुभ्यः हलादि–सार्वधातुक–तिङ्प्रत्ययस्य विकल्पेन ईट्–आगमः भवति | प्रत्ययः पित् वा अपित् वा, हलादिः अस्ति चेत् ईडागमस्य विकल्पः |

१) ईडागमः नास्ति चेत् तर्हि यु–धातुरिव रूपाणि भवन्ति | रु + ति → रौति; रु + तः → रुतः; रु + अन्ति → रुवन्ति |
२) ईडागमः भवति चेत्—

रु + ति → रु + ईट् + ति → रु + ईति → ति हलादिः पित् आसीत् अतः **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** इत्यनेन वृद्धिः भवति स्म | अधुना प्रत्ययः "ईति" जातः | अस्मिन् तिपः पित्त्वं तु अस्ति एव, परन्तु अजादिः जातः अतः ईति अजादि–पित् अस्ति | तर्हि अजादि–पितः सामान्यकार्यं भवति अत्र | रु + ईति → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन गुणः → रो + ईति → **एचोऽयवायावः** इत्यनेन अव्–आदेशः → ‸ + अव् + ईति → रवीति

रु + तः → रु + ईट् + तः → रु + ईतः → तः हलाद्यपित् आसीत्; किन्तु अधुना ईतः अजाद्यपित् अस्ति | अजाद्यपित् अतः **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन उवङ्–आदेशः →‸ + उव् + ईतः → रुवीतः

प्रत्ययः अजादिः अस्ति चेत् ईडागमः न भवति | यथा अजाद्यपित् 'अन्ति', अथवा अजादि–पित् 'आनि' इति |

रु + अन्ति → **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन उवङ्–आदेशः |‸ + उव् + अन्ति → रुवन्ति
रु + आनि → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन गुणः → रो + आनि → **एचोऽयवायावः** इत्यनेन अव्–आदेशः →‸ + अव् + आनि → रवाणि

तर्हि सारांशः अत्र यत् तु, रु, स्तु, शम्, अम् इत्येषां धातूनां रूपाणि द्विविधा भवन्ति—ईडागमः अस्ति चेत्, अपि च ईडागमः नास्ति चेत् |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

रूपाणि
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

ष्टुञ्–धातुः स्तुतौ अपि अदादौ; कार्यं तथैव—ईट्–अपक्षे यु–धातुवत् स्तौति, ईट्–पक्षे स्तवीति इत्यादीनि रूपाणि |
तु–धातुः सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिइंसासु इति धातुपाठे नास्ति, किन्तु अदादिगणीयः इति मन्यन्ते | रूपाणि रु–धातुवत्, तौति, तवीति इत्यादिकम् |

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके (७.३.९५) = तु, रु, स्तु, शम्, अम् एभ्यः धातुभ्यः हलादि–सार्वधातुक–तिङ्प्रत्ययस्य विकल्पेन ईट्–आगमो भवति | तुश्च रुश्च स्तुश्च शमिश्च आम् च तेषां समाहारद्वन्द्वः तुरुस्तुशम्यम्, तस्मात् तुरुस्तुशम्यमः | तुरुस्तुशम्यमः पञ्चम्यन्तं, सार्वधातुके सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** (७.३.८९) इत्यस्मात् **हलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **भूसुवोस्तिङि** (७.३.८८) इत्यस्मात् **तिङि** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **ब्रुव ईट्** (७.३.९३) इत्यस्मात् **ईट्** इत्यस्य अनुवृत्तिः; **यङो वा** (७.३.९४) इत्यस्मात् **वा** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रं— **तुरुस्तुशम्यमः अङ्गात् ईट् वा हलि सार्वधातुके तिङि** |

D. ह्नुङ् अपनयने इति धातुः

ङित् अस्ति अतः आत्मनेपदिधातुः | अन्यत् सर्वं सामान्यमेव |
१) हलादि पित्सु = आत्मनेपदिधातुषु नास्ति एव |
२) अजादि पित्सु = गुणः, अवादेशः | ह्नु + ऐ → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन गुणः → ह्नो + ऐ → **एचोऽयवायावः** इत्यनेन अव्–आदेशः → ह्न् + अव् + ऐ → ह्नवै
३) हलाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | ह्नु + ते → ह्नुते
४) अजाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन उवङ्–आदेशः | ह्नु + आते → ह्न् + उव् + आते → ह्नुवाते

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

रूपाणि
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

E. ब्रूञ्–व्यक्तायां वाचि इति धातुः

ञित् अस्ति अतः उभयपदिधातुः |

ब्रुव ईट् (७.३.९३) = हलादि–पिति एव ईट्–आगमः भवति | ब्रू + ति → ब्रू + ईट् + ति → ब्रू + ईति → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** इत्यनेन गुणः → ब्रो + ईति → **एचोऽयवायावः** इत्यनेन अव्–आदेशः → ब्र् + अव् + ईति → ब्रवीति
हलादि–पितः एते—ति, सि, मि, तु, त्, स् | अतः ब्रवीति, ब्रवीषि, ब्रवीमि, ब्रवीतु, अब्रवीत्, अब्रवीः |

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः (३.४.८४) = परस्मैपदस्य लट्–लकारे, ब्रू–धातुतः प्रथम–पञ्चानां तिङ्प्रत्ययानां, क्रमेण तिप्, तस्, झि, सिप्, थस् इत्येषां स्थाने णल्, अतुस्, उस्, थल्, अथुस् इति आदेशाः विकल्पेन भवन्ति अपि च अस्मिन् पक्षे सति, ब्रू–धातोः स्थाने आह् इति धात्वादेशो भवति |

ब्रू + ति → आह् + णल् → आह् + अ → आह
ब्रू + तः → आह् + अतुस् → आह् + अतुः → आहतुः
ब्रू + अन्ति → आह् + उस् → आह् + उः → आहुः
ब्रू + थः → आह् + अथुस् → आह् + अथुः → आहथुः
ब्रू + सि → आह् + थल् → आह् + थ → **आहस्थः** (८.२.३५) इत्यनेन आह् इत्यस्य हकारस्य स्थाने थकारादेशः भवति झलि परे; थकारः झल्–प्रत्याहारे अस्ति अतः ह्–स्थाने थकारादेशः → आथ् + थ → **खरि च** (८.४.५५) इति चर्त्वसन्धिविधायकसूत्रेण खरि परे झलां चरः स्युः, थ्–स्थाने तकारः → आत् + थ → आत्थ

अवशिष्टेषु रूपेषु न धात्वादेशः, न वा तिङ्प्रत्ययादेशः | अतः यथासामान्यम्—
१) हलादि पित्सु = **ब्रुव ईट्** (७.३.९३) इत्यनेन ईट्–आगमः भवति | ब्रू + ति → ब्रू + ईट् + ति → ब्रू + ईति → ब्रो + ईति → ब्र् + अव् + ईति → ब्रवीति
२) अजादि पित्सु = गुणः, अवादेशः (**एचोऽयवायावः**) | ब्रू + आनि → ब्रो + आनि → ब्र् + अव् + आनि → ब्रवाणि
३) हलाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | ब्रू + तः → ब्रूतः
४) अजाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन उवङ्–आदेशः | ब्रू + अन्ति → ब्र् + उव् + अन्ति → ब्रुवन्ति

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

आत्मनेपदे पूर्णतया ह्नु–धातुवत्

ब्रुव ईट् (७.३.९३) = ब्रू–धातुतः हलादि–पित्–प्रत्ययस्य ईट्–आगमो भवति | ब्रुवः पञ्चम्यन्तम्, ईट् प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **उतो वृद्धिर्लुकि हलि** (७.३.८९) इत्यस्मात् **हलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** (७.३.८७) इत्यस्मात् **पिति**, **सार्वधातुके** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **ब्रुव अङ्गात् ईट् हलि पिति सार्वधातुके** |

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः (३.४.८४) = परस्मैपदस्य लट्–लकारे, ब्रू–धातुतः प्रथम–पञ्चानां तिङ्प्रत्ययानां, क्रमेण तिप्, तस्, झि, सिप्, थस् इत्येषां स्थाने णल्, अतुस्, उस्, थल्, अथुस् इति आदेशाः विकल्पेन भवन्ति अपि च अस्मिन् पक्षे सति, ब्रू–धातोः स्थाने आह् इति धात्वादेशो भवति | ब्रुवः पञ्चम्यन्तं, पञ्चानां षष्ठ्यन्तम्, आदितः अव्ययपदम्, आहः प्रथमान्तं, ब्रुवः षष्ठ्यन्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **विदो लटो वा** (३.४.८३) इत्यस्मात् **लटः**, **वा** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः** (३.४.८२) इत्यस्मात् **परस्मैपदानां**, **णलतुसुस्थलथुसः** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **प्रत्ययः** (३.१.१), **परश्च** (३.१.२), **धातोः** (३.१.९१), **लस्य** (३.४.७७) इत्येषाम् अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **ब्रुवः धातोः लस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानाम् आदितः णलतुसुस्थलथुसः प्रत्ययः परश्च वा ब्रुवः आहः** |

आहस्थः (८.२.३५) = आह् इत्यस्य हकारस्य स्थाने थकारादेशो भवति झलि परे | **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन आह्–धातोः अन्तिमवर्णस्य हकारस्य स्थाने थकारः | आहः षष्ठ्यन्तं, थः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सीत्रम् | **झलो झलि** (८.२.२६) इत्यस्मात् **झलि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **आहः थः झलि** |

F. षूङ् प्राणि–गर्भविमोचने (सू–धातुः)

भूसुवोस्तिङि (७.३.८८) = भू सू इति धातुभ्यां सार्वधातुके तिङ्प्रत्यये परे गुणनिषेधः भवति | भू–धातुः भ्वादिगणे, यथा लुङ्–लकारे भू–धातोः परे तिङ् साक्षात् आयाति | तत्र इकः गुणः भवति स्म, परन्तु अनेन सूत्रेण गुणनिषेधः, अभूत् इति रूपम् | सू–धातुः अदादिगणे; अनेन सूत्रेण पिति परे अपि गुणः न | भूश्च सूश्च भूसुवौ इतरेतरद्वन्द्वः, तयोः भूसुवोः | भूसुवोः षष्ठ्यन्तं, तिङि सप्तम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके** (७.३.८७) इत्यस्मात् **न**, **सार्वधातुके** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **मिदेर्गुणः** (७.३.८२) इत्यस्मात् **गुणः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **भूसुवोः न गुणः सार्वधातुके तिङि** |

षूङ्–धातुः ङित् अतः आत्मनेपदी—
१) हलादि पित्सु = आत्मनेपदिधातुषु नास्ति एव |
२) अजादि पित्सु = **भूसुवोस्तिङि** (७.३.८८) इत्यनेन गुणनिषेदः | अतः **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन उवङ्–आदेशः | सू + ऐ → स् + उव् + ऐ → सुवै
३) हलाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | सू + ते → सूते
४) अजाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यनेन उवङ्–आदेशः | सू + आते → स् + उव् + आते → सुवाते

अपित्सु प्रत्ययेषु **सार्वधातुकमपित्** (१.२.४), **क्क्ङिति च** (१.१.५) इति सूत्राभ्यां गुणनिषेधः भवति स्म, किन्तु विशेषत्वात् प्रतिपदोक्तत्वात् **भूसुवोस्तिङि** (७.३.८८) इत्यनेन एव गुणनिषेधः भवति |

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप–चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

<u>4. ऋकारान्तधातवः (1 धातुः—जागृ निद्राक्षये)</u>

<u>जागृ धातुः</u>

जक्षित्यादयः षट् (६.१.६) = जागृ–आदयः षट् धातवः, सप्तमश्च जक्ष् इत्येषाम् अभ्यस्त–संज्ञा भवति | अदादिगणे एकः अन्तर्गणः वर्तते यस्मिन् सप्त धातवः सन्ति— जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधीङ्, वेवीङ् | धातोः द्वित्वं यदा भवति, तदा मिलित्वा द्वयोः नाम अभ्यस्तम् | किन्तु अनेन सूत्रेण एषां धातूनाम् अभ्यस्तसंज्ञा भवति, द्वित्वं विना | षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः | इति आदिः येषां ते इत्यादयः | इतिशब्देन जक्ष्–परामर्शः | जक्ष् प्रथमान्तम्, इत्यादयः प्रथमान्तम्, षट् प्रथमान्तम्, त्रिपदमिदं सूत्रम् | **उभे अभ्यस्तम्** (६.१.५) इत्यस्मात् **अभ्यस्तम्** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **जक्षित्यादयः षट् अभ्यस्तम्** |

तिङ्प्रत्ययानां सिद्ध्यर्थं विशेषकार्यद्वयम्—

१) **अदभ्यस्तात्** (७.१.४) = अभ्यस्तसंज्ञक–धातूत्तरस्य प्रत्ययस्य आदिमावयवस्य झकारस्य स्थाने अत्–आदेशो भवति | अत् प्रथमान्तम्, अभ्यस्तात् पञ्चम्यन्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **झोऽन्तः** (७.१.३) इत्यस्मात् **झः** (षष्ठ्यन्तम्) इत्यस्य अनुवृत्तिः | **आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्** (७.१.२) इत्यस्मात्, वचनपरिणामं कृत्वा **प्रत्ययादेः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम् — **अभ्यस्तात् अङ्गात् प्रत्ययादेः झः अत्** |

२) **सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च** (३.४.१०९) = ङित्–लकारस्य अवस्थायां, सिच्–प्रत्ययात्, अभ्यस्तसंज्ञकात् धातोः, विद्–धातोः च, परस्य झि–प्रत्ययस्य स्थाने जुस्–आदेशो भवति | सिच् च अभ्यस्तश्च विदिश्च तेषामितरेतरद्वन्द्वः सिजभ्यस्तविदयः, तेभ्यः सिजभ्यस्तविदिभ्यः | सिजभ्यस्तविदिभ्यः पञ्चम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **नित्यं ङितः** (३.४.९९) इत्यस्मात् **ङितः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **झेर्जुस्** (३.४.१०८) इत्यस्मात् **झेः जुस्** इत्यनयोः अनुवृत्तिः | **लस्य** (३.४.७७) इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्—

सिजभ्यस्तविदिभ्यः च ङितः लस्य झेः जुस् |

तिङ्प्रत्यय–निमित्तकम् अङ्गकार्यं, तदा अङ्ग–तिङ्प्रत्यययोः मेलनम्—

१) हलादि पित्सु = गुणः | ऋ → अ्र् | जागृ + ति → जागर् + ति → जागर्ति
२) अजादि पित्सु = गुणः | जागृ + आनि → जागर् + आनि → जागराणि
३) हलाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेदः | जागृ + तः → जागृतः
४) अजाद्यपित्सु = क्ङिति च, गुणनिषेधः | **इको यणचि** इत्यनेन यणादेशः | जागृ + अति → जाग्र् + अति → जाग्रति

लङि विशिष्टं कार्यद्वयम्—
१) अजागृ + त् → गुणः → अजागर् + त् → **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्** इत्यनेन त्–लोपः → अजागर् →
खरवासयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन‸–स्थाने विसर्गः → अजागः
अजागृ + स् → **हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्** इत्यनेन स्–लोपः → अजागर् → **खरवासयोर्विसर्जनीयः** इत्यनेन‸–स्थाने विसर्गः → अजागः
२) अजागृ + जुस् → अजागृ + उः → **जुसि च** इत्यनेन गुणः → अजागर् + उः → अजागरुः

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् (६.१.६७) इत्यनेन लङ्–लकारे प्रथमपुरुषे अपृक्तसंज्ञकस्य त्–प्रत्ययस्य लोपः, तथैव च मध्यमपुरुषे स्–प्रत्ययस्य लोपः |

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् (६.१.६७) = हलन्तात्, दीर्घङ्यन्तात्, दीर्घाबन्तात् च सु–ति–सि इत्येषाम् अपृक्तसंज्ञकस्य हलः लोपः | अनेन प्रथमाविभक्तौ सु इत्यस्य स्–लोपः, लङि प्रथमपुरुषे त्–लोपः, मध्यमपुरुषे स्–लोपश्च | हल् च ङी च आप् च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः हल्ङ्यापः, तेभ्यः हल्ङ्याब्भ्यः | सुश्च, तिश्च, सिश्च तेषां समाहारद्वन्द्वः, सुतिसि, सुतिसिनः अपृक्तं सुतिस्यपृक्तम् | हल्ङ्याब्भ्यः पञ्चम्यन्तं, दीर्घात् पञ्चम्यन्तं, सुतिस्यपृक्तं प्रथमान्तं, हल् प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | **लोपो व्योर्वलि** (६.१.६५) इत्यस्मात् **लोपः** इत्यस्य अनुवृत्तिः; अत्र कर्मणि प्रयोगे **लुप्यते** इति रूपविकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **दीर्घात् हल्ङ्याब्भ्यो सुतिसि अपृक्तं हल् लुप्यते |**

खरवसानयोर्विसर्जनीयः (८.३.१५) = पदान्ते स्थितस्य रेफस्य स्थाने विसर्गादिशो भवति खरि अवसाने च परे | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन रेफान्तस्य पदस्य; **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन पदान्तस्य रेफस्य स्थाने विसर्गादिशः | खर् च अवसानं च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वः खरवसाने, तयोः खरवसानयोः | खरवसानयोः सप्तम्यन्तं, विसर्जनीयः प्रथमान्तं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **रो रि** (८.३.१४) इत्यस्मात् **रः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **पदस्य** (८.१.१६) इत्यस्य अधिकारः | **तयोर्य्वावचि संहितायाम्** (८.२.१०८) इत्यस्मात् **संहितायाम्** इत्यस्य अधिकारः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **रः पदस्य विसर्जनीयः खरवसानयोः संहितायाम् |**

अजागृ + स् → अजागः

जुसि च (७.३.८३) = अजादौ जुसि परे इगन्ताङ्गस्य गुणः भवति | जुसि सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **येन विधिस्तदन्तस्य** (१.१.७२) इत्यनेन इगन्तस्य अङ्गस्य; **अलोऽन्त्यस्य** (१.१.५२) इत्यनेन अङ्गान्तस्य इकः स्थाने गुणादेशः | **क्सस्याचि** (७.३.७२) इत्यस्मात् **अचि** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **मिदेर्गुणः** (७.३.८२) त्यस्मात् **गुणः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | **अङ्गस्य** (६.४.१) इत्यस्य अधिकारः | **इको गुणवृद्धी** (१.१.३) इति परिभाषासूत्रेण **इकः** स्थानी भवति | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **इकः अङ्गस्य गुणः अचि जुसि च |**

गुणकार्ये विशेषः—

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु (७.३.८५) = जागृ–धातोः गुणो भवति वि, चिण्, णल्, ङित् इत्येषां प्रत्यययाणां पर्युदासे | वि इति प्रत्ययविशेषः, चिण् इति लुङ्–लकारस्य, णल् इति लिट्–लकारस्य, ङित् इत्यनेन इत्–संज्ञकः ङकारः यस्य | वि, ङित् इत्यनयोः विषये गुणनिषेधः इदानीमपि भवति | चिण्, णल् इत्यनयोः विषये वृद्धिः इदानीमपि भवति | अन्यत्र सर्वत्र गुणः भवति एव | **अचो ञ्णिति** (७.२.११५), **क्ङिति च** (१.१.५) इत्यनयोः अपवादः | विश्च चिण् च णल् च ङित् च, तेषामितरेतरद्वन्द्वः विचिण्णल्ङितः, न विचिण्णल्ङितः

अविचिण्णल्ङितः, तेषु अविचिण्णल्ङित्सु | जाग्रः षष्ठ्यन्तम्, अविचिण्णल्ङित्सु सप्तम्यन्तम् | **मिदेर्गुणः** (७.३.८२) इत्यस्मात् **गुणः** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति-सहितसूत्रम्— **जाग्रः गुणः अविचिण्णल्ङित्सु** |

यत्र वृद्धिः भवति स्म, तत्र गुणः भवति—

जागृ + णिच् → **अचो ञ्णिति** (७.२.११५) इति प्रबाध्य **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** (७.३.८५) इत्यनेन गुणः → जागर् + इ → जागरि इति णिजन्तधातुः → जागरयति

यत्र कित्त्वात् गुणनिषेधः भवति स्म, तत्र गुणः भवति—

जागृ + क्त → **क्क्ङिति च** (१.१.५) इति प्रबाध्य **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** (७.३.८५) इत्यनेन गुणः → जागर् + क्त → **आर्धधातुकस्येड्वलादेः** (७.२.३५) इत्यनेन आर्धधतुक-प्रत्ययस्य आदौ वल्-प्रत्याहारे अन्यतमवर्णः अस्ति चेत्, तस्य इडागमो भवति → जागर् + इ + त → जागरितः

यत्र **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इत्यनेन गुणः भवति स्म, तत्र **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** (७.३.८५) इत्यनेन एव गुणः भवति प्रतिपदोक्तत्वात्—

जागृ + ति → **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.२.११५) इति प्रबाध्य **जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु** (७.३.८५) इत्यनेन गुणः → जागर् + ति → जागर्ति

अग्रे चतुर्षु लकारेषु तिङन्तरूपाणि वक्तव्यानि | उपरि दत्तानां नियमानाम् आधारेण रूप-चिन्तनं करोतु |

<u>रूपाणि</u>
लटि —
लोटि—
लङि—
विधिलिङि—

अनेन अदादिगणस्य अजन्तधातवः समाप्ताः |

Swarup – August 2013 (Updated March 2016)